

Debats

Catalunya Social

Propostes des
del Tercer Sector

Taula d'entitats
del Tercer Sector Social
de Catalunya

Plataforma d'infància
de Catalunya

núm. 58

novembre de 2019

L'LGBTI-fòbia entre infants i adolescents

Una problemàtica
social a resoldre

L'LGBTI-fòbia entre infants i adolescents *Una problemàtica social a resoldre*

Equip de treball:

Cristian Carrer Russell. Psicòleg Social. Coordinador tècnic de l'Observatori Contra l'Homofòbia i doctorant en grup Fractalitats en Investigació Crítica (FIC) en el programa Persona i Societat del Món Contemporani de la Universitat Autònoma de Barcelona.

Francisca Cifuentes Zunino. Màster en recerca i intervenció psicosocial, Universitat Autònoma de Barcelona. Directora de Formació i Intervenció en focoSocial (Xile-Espanya). Coordinadora d'Estudis i Formació de l'Observatori Contra l'Homofòbia.

Índex de continguts

■ 1. Introducció	4
■ 2. Context social i marc legal.....	6
■ 3. Desgranant l'LGBTI-fòbia	10
3.1 Expressions i tipologies	13
■ 4. L'LGBTI-fòbia a les nostres aules: Assetjament escolar per motius d'orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere	16
4.1 Característiques de l'assetjament escolar per OSIEG.....	19
4.2 Ciberassetjament: violència a través de les noves tecnologies.....	22
4.3 Dades sobre l'LGBTI-fòbia.....	25
■ 5. I què podem fer? La coeducació com a resposta	31
5.1 El protocol de prevenció, detecció i intervenció enfront l'assetjament escolar a persones LGBTI	32
5.2 Eines per a la identificació i el reconeixement d'una situació d'assetjament escolar per OSIEG.....	35
5.3 Eines per a prevenir i actuar contra l'assetjament escolar per OSIEG.....	41
■ 6. Recursos i bones pràctiques	43
6.1 Bones pràctiques internacionals	44
6.2 Bones pràctiques estatals.....	46
6.3 Bones pràctiques autonòmiques i locals a Catalunya.....	48
■ 7. Conclusions i reflexions.....	54
■ 8. Glossari	59
■ 9. Bibliografia	65

1. Introducció

Les escoles i els instituts són una peça fonamental en la socialització d'infants, adolescents i joves i on es desenvolupa d'una manera intensa la construcció de la identitat (Berná, Cascone i Platero, 2012). La societat cada vegada és més plural i aquest fet també s'evidencia en la pluralitat de la diversitat afectiva sexual i de gènere que hi és present en tots els àmbits de la vida i, per tant, també en les nostres aules. Tot i això, és important prendre consciència que en els nostres espais educatius es presenta una problemàtica que pateix l'alumnat: l'assetjament escolar.

L'assetjament escolar és una relació asimètrica de poder en el context educatiu mitjançant comportaments agressius o discriminatoris que es mantenen en el temps i no és ocasional (Olweus, 1998; Rivers, 2001; Avilés, 2003; Garrido i Morales, 2014). L'alumnat que són habitualment objecte de discriminació pertanyen a comunitats minoritàries, de grups estigmatitzats per la societat o de persones amb característiques individuals per les quals són percebudes com a indesitjables i/o negatives, com pot ser el sobrepès, defectes en la parla o una orientació sexual diferent de l'heterosexual (Pichardo, 2009; Pichardo et al., 2015).

L'espai educatiu constitueix un règim disciplinari que reproduïx i transforma formes hegemòniques de subjectivitat a través de la inclusió i exclusió de les persones que segueixen o no el model imperant en la societat en referència a la sexualitat (Rodríguez i Peña, 2005; Platero, 2008; Platero i Gómez, 2007; Pichardo, 2012). És en aquest espai on es reproduïx la futura violència cap a les persones que no estableixen una coherència amb la normativitat sexual i afectiva, és a dir, de les persones que s'identifiquen o són percebudes com a lesbianes, gais, bisexuals, trans* o intersexuals (LGBTI).

Fuensanta Cerezo (2006) recalca que l'assetjament escolar està present en tots els nivells del sistema educatiu espanyol. La generalització de la violència i l'assetjament fan necessari considerar una aproximació més àmplia que inclou a tots els agents que componen les comunitats educatives en la comprensió i intervenció de la problemàtica social. En aquesta línia, Bourdieu i Passeron (1996) introdueixen la importància d'ampliar la mirada més enllà de les relacions entre iguals (infants, joves i adolescents), posant en escena al personal docent i a la família com a agents importants en el fenomen de l'assetjament escolar.

L'assetjament escolar per orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere (en endavant **assetjament escolar per OSIEG**) ha rebut en l'última dècada un creixent interès per agents socials, polítics i institucionals, com poden ser l'acadèmia, l'activisme de les associacions de lesbianes, gais, bisexuals, trans i intersexuals (LGBTI), els mitjans de comunicació, les institucions públiques i/o les comunitats educatives.

Abans d'endinsar-nos en el cos del dossier, ens sembla important remarcar diferents aspectes per contextualitzar a les persones lectores quina és la nostra mirada, situada i localitzada en un temps i espai determinat i que ha portat a prendre decisions, tant de contingut com d'estil en aquest treball.

Cal tenir present que no parlem des de la pretensió de veritat absoluta, parlem des de la nostra experiència formativa, acadèmica i activista en la nostra feina realitzada a l'Observatori Contra l'Homofòbia i diferents espais acadèmics i d'intervenció social. Parlem des d'un context situat on l'assetjament escolar per OSIEG està sent una temàtica d'interès creixent per abordar-lo. Creiem que els "espais" de l'acadèmia i de l'activisme polític en el teixit associatiu LGBTI són espais intercanviables i que haurien d'estar en constant comunicació pels resultats que es poden obtenir en matèria d'investigació i intervenció en una problemàtica social latent, i així hem intentat plasmar-ho en aquest text.

Hem utilitzat l'acrònim LGBTI, tot sent conscients que es pot trobar en múltiples referències i documents una altra terminologia emprada (LGBT, LGBTIQ; LGBT+, entre d'altres). La decisió està assentada en utilitzar el concepte que recull la Llei 11/2014, del 10 d'octubre, per a garantir el dret de les persones lesbianes, gais, bisexuals, transgènere i intersexuals i per erradicar l'homofòbia, la bifòbia i la transfòbia, aprovada pel Parlament de Catalunya l'octubre de l'any 2014 i que disposa d'una regulació legal i jurídica en el territori català específica en matèria LGBTI.

Pel que fa a l'estil, hem optat per utilitzar el femení genèric en la redacció, és una pràctica habitual que portem fent en les nostres feines i quotidianitat. La motivació principal és que creiem fermament en la transformació del llenguatge visibilitzant a la dona, com una part fonamental de la societat, que gran part de la història ha estat invisibilitzada. Tanmateix, aquest ús té un caràcter inclusiu a fer referència a **persones** i que la seva finalitat política en la seva pràctica es

transformar els rols socials hegemònics interposats per la socialització en el masclisme.

Per realitzar la part estadística d'aquest dossier ens hem basat en les poques dades que existeixen de diferents agents institucionals i del teixit associatiu que han emprat esforços en complir la garantia estadística que mana la Llei 11/2014 a través d'estudis i/o investigacions o de la realització d'un registre sobre les situacions de discriminació per motius d'orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere en les nostres comunitats educatives.

Categoritzar una realitat com l'LGBTI-fòbia, i concretament l'assetjament escolar per OSIEG, esdevé complex perquè és un concepte que fa de paraigües de moltes situacions diverses. L'aproximació qualitativa a aquesta realitat ha estat a partir de la revisió bibliogràfica existent i també gràcies a converses i recursos facilitats per part de tècniques i activistes que treballen en aquest camp, oferint la seva valuosa experiència.

La persona lectora podrà trobar en aquest dossier un context a la problemàtica social de l'LGBTI-fòbia, una aproximació conceptual a la diversitat afectiva sexual i de gènere per desgranar el fenomen de l'assetjament escolar per OSIEG en les seves característiques principals, les diferents maneres que l'LGBTI-fòbia pot fer presència i manifestar-se, els protocols d'actuació i diferents recursos i bones pràctiques existents realitzats per agents institucionals i socials en la matèria. Finalment, acabem amb unes conclusions que aporten reflexions que creiem necessàries a realitzar-se per abordar el fenomen, incorporant una mirada crítica a la intervenció realitzada i que ens doni un horitzó en el qual continuar pensant-hi. Tanmateix, hem cregut necessari, afegir un glossari sobre terminologia LGBTI que pugui facilitar a la lectora la comprensió del text.

2. Context social i marc legal

Les conductes d'odi i discriminació atempten contra els principis d'igualtat i dignitat recollits en la Declaració dels Drets Humans (1948) i en tractats internacionals i normatives europees, espanyoles i catalanes.

Diferents iniciatives legislatives consagren els principis d'igualtat i no discriminació com la resolució 17/19 de 2011 del Consell de Drets Humans de l'Organització de les Nacions Unides (ONU) o les

resolucions del Parlament Europeu, del 18 de gener de 2006, del 28 de setembre o del 24 de maig de 2012 (Diari Oficial de la Unió Europea C 287 E/179; C 56 E/100 i CE 264/54) relatives a la igualtat de drets de lesbianes i gais i a la lluita contra la discriminació i l'homofòbia. Tanmateix, l'article 21 de la Carta dels drets fonamentals de la Unió Europea consagra, entre altres, la prohibició de discriminació per orientació sexual com dret primari de la Unió.

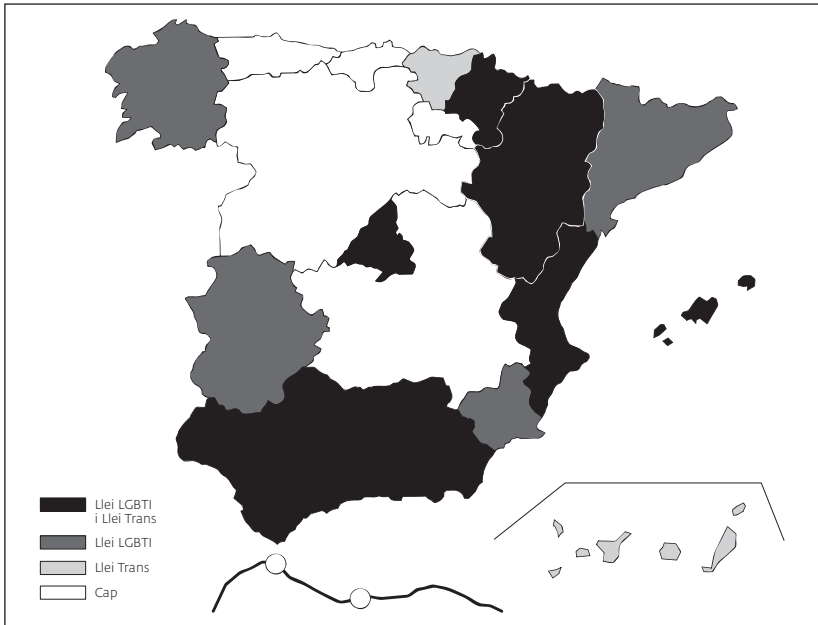
L'any 2006, l'informe de ILGA- Europa presentat en el Parlament Europeu mostra que el 61% de joves LGBTI pateix discriminació en l'àmbit escolar (Takács, 2006, p. 39). L'informe de l'Agència de Drets Fonamentals de la Unió Europea, aprecia assetjament escolar homofòbic en els centres de la Unió, afectant el rendiment escolar i el benestar de l'alumnat LGBTI (FRA, 2009). Un informe posterior revela que la majoria de les persones LGBTI pateixen experiències de discriminació (FRA, 2016, p. 6) i assenjala com factor facilitador la falta d'informació sobre els drets i les necessitats de les persones LGBTI (FRA, 2016).

En l'àmbit estatal, l'informe "*Homofobia en el sistema educativo*" (Generelo i Pichardo, 2005, p.5) assenjala la falta d'atenció institucional sobre aquest fenomen. A partir de l'any 2007, l'assetjament escolar per OSIEG entra en l'agenda acadèmica estatal amb la publicació del llibre "*Herramientas para combatir el bullying homofóbico*" (Platero i Gómez, 2007), i dos anys després Gerard Coll Planas i Miquel Missé (2009) alerten de la invisibilitat del fenomen de l'assetjament escolar per OSIEG, en "*Diagnóstico de las realidades de la población LGBTI en Barcelona*", assenyalant que el 45% de les persones participants afirmen haver patit assetjament. En l'any 2010, els mitjans de comunicació divulguen la primera sentència condemnatòria per assetjament escolar de 7 companyes a una alumna en un centre català (EFE, 2010; Barquero, 2010); uns comportaments que anteriorment no eren sancionats (veure, per exemple, la sentència absoluta del 2009 vers l'assetjament escolar a una noia transsexual, Flick, 2009). L'any 2014, un centre educatiu català és sancionat per inacció en considerar-se que disposava de la suficient informació per intervenir i evitar l'assetjament homofòbic (Vallespín, 2014). Els mitjans de comunicació difonen en el 2013 la preocupació dels col·lectius LGBTI i associacions de pares i mares per la manca d'atenció especialitzada al fenomen de l'assetjament escolar per OSIEG (Sust, 2013).

En aquest context de tematització mediàtica s'aprova la legislació autonòmica sobre protecció de drets a les persones LGBTI a Galícia,

Canàries, Catalunya, Extremadura, Murcia, Illes Balears, Comunitat de Madrid, Navarra, Comunitat Valenciana i Aragó (per ordre d'aprovació) i que en totes tenen articles relacionat amb l'educació i l'assetjament escolar per OSIEG. El següent mapa (figura 1) il·lustra a nivell de consecució legislativa en referència als drets de les persones LGBTI a tot l'Estat espanyol. Podem observar tres contextos diferents; (1) comunitats autònomes que compten amb una llei que protegeix els drets de les persones LGBTI i una llei específica per a les persones trans; (2) comunitats autònomes que compten amb una de les dues lleis anteriors mencionades i (3) comunitats autònomes que no tenen cap regulació legislativa referent a la matèria que ens ocupa. Tanmateix, cal dir, que el fet comptar amb una regulació legislativa en matèria de drets LGBTI no equival a una implementació efectiva d'aquestes lleis, sinó que com en totes les lleis es necessita una disposició de recursos materials, econòmics i humans que donin estructura i compliment a l'articulat que recullen les diferents legislacions.

Figura 1. Mapa dels drets LGBTI

Font: FELGTB, 2019

La legislació espanyola i catalana regula la prevenció de conflictes, les accions davant les situacions d'assetjament i la promoció d'una convivència des d'un enfocament en el qual participi tota la comunitat educativa. L'article 124 de la Llei Orgànica 8/2013 per a la millora de la qualitat educativa tracta les normes d'organització, funcionament i convivència, estableix que l'assetjament en general, i en concret el basat en el gènere, l'orientació sexual i/o identitat de gènere, és una falta molt greu que atempta contra la dignitat personal. Pel que fa estrictament a l'àmbit educatiu la Llei 12/2009, del 10 de juliol, d'Educació (LEC), l'article 37 fa referència a la gravetat d'actes o conductes que impliquin discriminació per raó de gènere, sexe, raça, naixença o qualsevol altra condició personal o social que afecten la convivència escolar. Tanmateix, el Decret d'Autonomia de Centre (2011) recullen els drets de l'alumnat a accedir a l'educació en condicions d'equitat i a gaudir d'igualtat d'oportunitats.

L'aprovació de la Llei 11/2014 per a garantir els drets de les persones lesbianes, gais, bisexuals, transgènere i intersexuals i per a erradicar l'homofòbia, la bifòbia i la transfòbia aprovada pel Parlament l'any 2014 (Llei 6730, 2014), estableix mesures per a intervenir contra l'LGBTI-fòbia que poden patir les persones que s'identifiquen com LGBTI o que no segueixen els patrons normatius del gènere i la sexualitat als centres escolars o al món virtual que ens rodeja. Les víctimes solen ser estudiants, però també poden estar inclosos les persones properes a la víctima o el professorat LGBTI que pot passar per una dificultat a l'hora de viure obertament la seva identitat i sexualitat, factor que dificulta la referència positiva per a l'alumnat.

L'article 12 indica com a mesures a implementar en l'àmbit de l'educació, la formació i sensibilització dels diferents agents educatius i la inclusió de la diversitat afectiva sexual i de gènere en els materials educatius. Aquestes mesures han d'aplicar-se tant en l'educació formal com en el temps d'oci amb plans de convivència i mesures de prevenció. D'aquesta manera, la Llei 11/2014 ofereix un marc legislatiu per abordar les tasques més urgents que són:

"per una part insistir en la necessitat de programes d'educació sexual que tractin la temàtica de la diversitat [...] privilegiant el reconeixement i valoració de la diversitat sexual i genèrica i per altra part, [...] una revisió profunda dels plans de formació del professorat, amb el propòsit de proporcionar el maneig de situacions conflictives motivades per l'homofòbia i les relacions interpersonals amb estudiants LGBTI" (Cornejo Espejo, 2018, p. 20-21).

3. Desgranant l'LGBTI-fòbia

En aquest apartat es farà un breu recorregut sobre l'evolució de la terminologia emprada per fer referència a situacions de discriminació per motius d'orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere i que també té una repercussió en el context escolar en el fenomen de l'assetjament escolar.

En un primer moment, s'utilitza el terme homofòbia per fer referència a totes les situacions relacionades amb la discriminació per motius d'orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere. El terme homofòbia ha estat durant molts anys un terme de consens i a la vegada de debat. Al pas dels anys, i els diferents debats produïts des de l'activisme i l'acadèmia van eixamplar la terminologia, utilitzant la paraula transfòbia per referir-se a la discriminació patida per motius d'identitat de gènere. Tanmateix, el terme lesbofòbia per fer èmfasi en la discriminació de les dones lesbianes i posar l'accent en la seva especificitat. Actualment, s'utilitzen termes com l'LGBTI-fòbia que pretenen abastar una mirada més àmplia e inclusiva a tots els subcol·lectius que componen el col·lectiu LGBTI (ja que no és un col·lectiu amb una altra heterogeneïtat) cadascun amb la seva especificitat, fent èmfasi en la globalització i inclusió des d'una perspectiva identitària. Tanmateix, es pot trobar terminologia com queerfòbia que tindria l'arrel des d'una perspectiva queer (sexualitats no heterosexuales) "fugint" de les característiques identitàriesl.

La noció d'homofòbia és àrdua i complexa. Al principi va estar relacionada amb l'àmbit mèdic i psiquiàtric (Weinberg, 1972) i tradicionalment ha estat definida com una actitud o disposició negativa cap a l'homosexualitat (Campo et al., 2013).

Diverses autores defineixen que el concepte no equival a una fòbia sinó a un prejudici, és a dir, a una negativitat enfront d'una orientació sexual diferent de l'heterosexualitat (Borrillo, 2001; Guasch; 2007; Pichardo, 2009; Pichardo et al., 2015) i associant-la a l'heterosexisme, al privilegi de l'heterosexualitat enfront d'unes sexualitats dissidents (Campo et al., 2013). En aquest sentit, també es pot extrapolar a les identitats de gènere i al fenomen social de la transfòbia.

En aquest context apareixen termes com homonegativitat, homoprejudici, homoeterofobia o estigma sexual (Penna, 2012) però cap té

¹ Els debats giren entorn de posar l'atenció o en qui rep l'agressió (perspectiva identitària) o en l'estructura social que senti les bases de la discriminació i violència que posa l'èmfasi en la pràctica discriminatòria.

la suficient acceptació i ús per reemplaçar el terme homofòbia, sent aquesta imperant per referir-se a la discriminació cap a les persones LGBTI.

Ens sembla important assenyalar que el sufix -fòbia, s'ha especificat en aquests últims anys, reconeixent diferents tipus en els diferents actes LGBTI-fòbics depenent a qui estiguin dirigits, sent l'homofòbia (a part del caràcter generalista) pels gais, la lesbofòbia per referir-se a la discriminació a les lesbianes, la bifòbia per a les persones bisexuals i la transfòbia per a les persones trans* (Penna, 2012).

El debat no només s'ha suscitat a través de la denominació del fenomen, sinó també de les dimensions que n'ocupa. Si bé és cert que l'aportació de diferents autores han proporcionat nous elements a una suposada definició d'homofòbia, es poden delimitar dues característiques principals en referència al concepte: actitud negativa i incomoditat.

Els substantius més utilitzats per a dirigir-se a l'homofòbia són temor, horror, aprehensió, por ràbia i rebuig (Iborra, 2007). Kullasepp (2007) empra ira, empipament, enuig o fúria, ansietat, neguit, inquietud, aversió, renuència, repugnància, malestar, condemna i incomoditat.

Com hem comentat, la definició d'homofòbia (l'LGBTI-fòbia) és complexa, per sintetitzar hem escollit dues definicions que comprenen de manera encertada i curosa la dimensionalitat del fenomen:

- Hostilitat general, psicològica i social respecte a aquells i aquelles que dels qui se suposa que desitgen a individus del seu propi sexe o tenen pràctiques sexuals amb ells, rebutjant també a tots els que no es conformen amb el paper predeterminat pel seu sexe biològic (Borrillo, 2001).
- Actitud hostil respecte a l'homosexualitat i cap a les persones homosexuals, bisexuals, transsexuals i transgènere construïda socialment per a mantenir el sistema sexe-gènere. L'homofòbia es dirigeix contra qui se salti els rols de gènere i/o l'heteronormativitat (Pichardo et al., 2009).

D'acord amb José Ignacio Pichardo (2012) la socialització es dóna en un entorn sexista i homofòbic i l'espai educatiu no escapa a la lògica del sistema sexe-gènere heteronormatiu. "Totes i tots- i això em sembla important, perquè el sistema sexe-gènere l'anem incorporant al llarg de tota la nostra vida - som sexistes, i totes i tots som homòfobes i homòfobs, perquè totes i tots hem estat educats en aquest sistema"

(Pichardo, 2012, p. 116). Així, per a comprendre la problemàtica de l'homofòbia (l'LGBTI-fòbia) és necessari entendre el sistema sexe-gènere.

El **sistema sexe-gènere** estableix una lògica de funcionament lineal entre el sexe biològic determinat per característiques sexuals primàries i rols de gènere relacionats a uns atributs socials i culturals esperats que defineixen a l'home (masculí) i a la dona (femenina), tot això acompanyat d'una complementarietat obligatòria del desig heterosexual. Aquest funcionament de classificació lineal i binari exclou a qualsevol que se salti alguna d'aquestes normes, sent víctima de l'estigma LGBTIfòbic, ja sigui per l'orientació sexual, identitat de gènere o expressió de gènere (Platero i Gómez, 2007; Pichardo, 2012). El sistema sexe-gènere, per tant, determina com són les formes idealitzades, esperades i estereotipades per a la dona i per a l'home, destacant-se la supremacia d'aquest últim fins i tot en l'actitud corporal (Caminos i Amichetti, 2015). Això és, l'home ha de ser masculí i heterosexual mentre que la dona ha de ser femenina i heterosexual, encaixant així en la heteronormativitat i complint els rols de gènere hegemònics. L'heteronormativitat entesa com la tendència a considerar les relacions heterosexuals com la norma, i totes les altres formes de conducta sexual, com desviacions de la mateixa norma (Spargo, 2004), és un element clau per entendre la possible discriminacions a totes les persones que no segueixen els seus patrons.

El següent quadre (Figura 2) il·lustra el funcionament lineal del sistema sexe-gènere en el qual impera una lògica binària i categòrica i en el qual les exclusions són les persones LGBTI.

Figura 2

DIMENSIONS/EIXOS	VALORS	EXCLUSIONS
sexe	mascle/femella	intersexuals
gènere	home/dona	transgènere i transsexuals
orientacióosexual desig	heterosexualitat	lesbianes, gais, bisexuals i asexuals

Font: Elaboració pròpia

La ideologia heterosexualista és la base de l'estigmatització LGBTI-fòbia i es configura per a mantenir el sistema sexe-gènere hegemònic, obligant les persones a seguir les normes de gènere i sexuals dominants (Martxueta i Etxeberria, 2014). D'aquesta manera podem afirmar l'LGBTI-fòbia és un instrument de control de la masculinitat tradicional i del sistema sexe-gènere. Existeix una relació de dominació del masculí cap al femení, que

es basa en la ideologia heterosexista i masclista que es naturalitza fins al punt de no qüestionar-se i considerar-se "la norma" (Pichardo, 2012).

Dins d'aquest sistema s'assumeix a més la cisheteronormativitat, la qual al·ludeix a la pressuposició que totes les persones són cisgènere, és a dir, que el sexe assignat en néixer correspon amb la identitat de gènere sentida, i que són heterosexuales.

El sistema exclou a totes les persones alienes a les seves normes, és a dir, persones que no s'identifiquen amb la identitat de gènere assignada amb el seu naixement (persones trans), o homes i dones que senten atracció pel seu mateix sexe (gais i lesbianes) o pels dos indistintament (bisexuals) i persones que no mantenen comportaments que es consideren adequats amb la masculinitat i feminitat hegemònica, respectivament (expressió de gènere).

Val a dir que qualsevol persona té dret d'identificar-se en relació amb la sexualitat de la manera que vulgui. Entenem la sexualitat com un continu de riquesa i no estanc a unes identitats específiques i predeterminades. Amb això, volem dir que hi ha moltes formes de viure la pròpia sexualitat, la qual cosa es veu representat en les noves categories identitàries que van creant per a donar resposta a aquestes vivències. Alguns exemples són l'asexualitat, pansexualitat, demisexualitat, entre altres.

3.1 Expressions i tipologies

L'LBGTI-fòbia pot presentar diversos tipus o formes d'expressió. Veiem necessari realitzar una síntesi, allunyant-nos de les veritats absolutes i amb la consciència de l'existència de diferents classificacions i terminologies, sobre les diferents tipologies que poden expressar-se en una situació LBGTI-fòbica. Entendre aquestes expressions i tipologies ens permet aproximar-nos a la situació problemàtica des de diferents arestes per abordar diferents estratègies educatives i pedagògiques per tractar el fenomen.

En una de les primeres diferenciacions, s'estableix l'**homofòbia directa** (terminologia segons les autores), una agressió evident o que la víctima s'adona que està sent perjudicada, de l'**homofòbia indirecta**, on aquesta és subtil i la víctima sap que alguna cosa no funciona però no acaba de saber per què (Campo, Herazo i Oviedo, 2013). Molt semblant a aquesta tipologia dicotòmica es refereixen (Del Castillo et al., 2003) amb l'**homofòbia manifesta** i l'**homofòbia subtil**.

Borrillo (2001) proposa el concepte d'**homofòbia liberal**, per la qual es permet l'expressió de l'homosexualitat en l'esfera privada però no en la pública, en contraposició a l'**homofòbia clàssica**, més conservadora

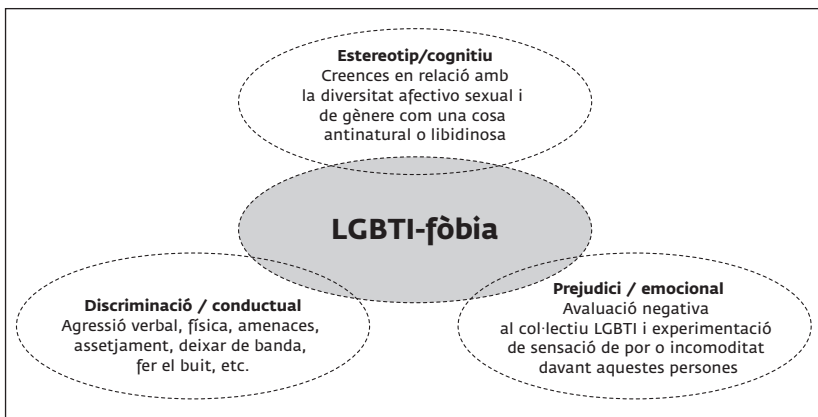
i que no permet cap expressió d'una orientació afectiva sexual, identitat i/o expressió de gènere diferent del model hegemònic.

Juliano (2004) en aquest sentit, va distingir la **violència física** de la **violència simbòlica** (similar al concepte d'homofòbia liberal de Borrillo) i alertava de la dificultat d'afrontar aquesta última, característica en institucions com l'escola.

Existeix un cert consens (amb diferents matisos) en relació amb el fenomen: l'**homofòbia cognitiva, afectiva i conductual** (Figura 3). Dovidio (2001) va conjuntar aquestes tipologies de l'homofòbia (l'LGBTI-fòbia) adoptant un model tridimensional interrelacionant tres components bàsics: (1) l'**estereotip** o l'aspecte **cognitiu**, relacionant les creences en relació amb l'homosexualitat i/o el transgenerisme com una cosa antinatural o libidínosa, (2) el **prejudici** o aspecte **emocional**, que apareix en l'avaluació negativa al col·lectiu LGBTI i experimenti sensació de por o incomoditat davant aquestes persones i (3) la **discriminació** o aspecte **conductual** que es manifesta a persones del col·lectiu LGBTI a través de l'agressió verbal, física, amenaces, assetjament, deixar de banda, fer el buit, etc (Borrillo, 2001; Platero i Gómez, 2007; Pichardo, 2009).

Els aspectes cognitius, emocionals i conductuals estan interrelacionats entre si. Quan ens trobem davant d'un episodi d'assetjament escolar per OSIEG és important detectar els diferents aspectes relacionats per veure com uns pensaments o creences conjuntament amb les sensacions/emocions que ens produeixen poden portar a realitzar una conducta discriminatòria per motius d'orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere.

Figura 3

Font: Elaboració pròpia

Un altre tipus és l'**homofòbia (l'LGBTI-fòbia) interioritzada** (Weinberg, 1972; Castañeda, 2013) descriu aquella que pateixen les persones del col·lectiu LGBTI, és una actitud hostil envers la pròpia orientació afectiva sexual i la de les altres persones. Les possibles conseqüències són: (1) rebuig a manifestacions de diversitat afectiva sexual i de gènere; (2) promou prejudicis esbiaixats; (3) dificulta l'elaboració de relacions constructives; (4) expectatives negatives; (5) sentiments de vergonya i culpa; (6) aïllament, invisibilitat o doble vida i (7) en el cas de la bisexualitat, evita definir-se, adaptant la majoritària del seu entorn. Hi ha una assimilació de les imatges i dels missatges negatius relatius a la seva sexualitat (Penna, 2012).

A continuació presentem un quadre sintètic (Figura 4) que recull les diferents tipologies tractades en aquest apartat:

Figura 4

LGBTI-FÒBIA
COGNITIVA: imaginari (pensaments, creences, etc.)
AFECTIVA: emocions, sentiments i percepcions
CONDUCTUAL: actuacions
LIBERAL: expressió
INSTITUCIONAL: institució
INTERNALITZADA: persona (LGBTI)

Font: Elaboració pròpia

Hi ha autores que reflexionen sobre les mutacions del fenomen, afirmant que l'LGBTI-fòbia sofreix canvis per a sobreviure en societats democràtiques igual que succeeix amb la violència masclista. D'aquesta manera, apareix camuflada en la subtileza prevalent certs sentiments negatius cap a les persones LGBTI i l'explicació o justificació de la discriminació per causes no biològiques com la violació de determinats valors o la consideració de conductes no normatives o desadaptades (Meertens i Pettigrew, 1997).

És plausible que l'LGBTI-fòbia és un fenomen complex i que les diferents autores i personalitats des de la vessant activista i/o acadèmica han anat descrivint diferents facetes que ajuden la seva comprensió i tractament. Tanmateix, és plausible que com a societat tenim un repte pendent i es seguir trobant les millors fórmules per intervenir en els diferents escenaris on es pot produir.

4. L'LGBTI-fòbia a les nostres aules: assetjament escolar per motius d'orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere

L'àmbit educatiu no escapa de la violència LGBTI-fòbica. Com s'ha assenyalat a la introducció, existeixen diferents termes per fer referència al *bullying* (sent aquest el més extens en l'àmbit internacional), com assetjament escolar, fustigació escolar entre d'altres. El terme *bullying* prové del vocable danès "boel" i no té traducció al castellà encara que assetjament seria el terme consensuat per a referir-se a aquest fenomen.

L'assetjament escolar es defineix com "un conjunt de comportaments físics i/o verbals que l'alumnat de forma hostil i abusant d'un poder real o fictici, dirigeix contra una altra de forma repetida amb intenció de causar dany" (Olweus, 1998, p.5). L'assetjament escolar és una forma de maltractament, normalment intencionat, perjudicial i persistent d'un estudiant o grup d'estudiants, cap a un altre/a company/a, generalment en una situació de feblesa, al qual converteix en la seva víctima habitual, sense que hi hagi provocació i, la qual cosa potser li imprimeix el caràcter més dramàtic, la incapacitat de la víctima per a sortir d'aquesta situació, acreixent la sensació d'indefensió i aïllament (Cerezo, 2009).

La conjunció entre l'LGBTI-fòbia definida com una actitud o disposició negativa cap a la diversitat afectiva sexual i de gènere i l'assetjament escolar, configuren el fenomen social central que es tracta en aquest dossier: l'assetjament escolar per orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere (OSIEG). Utilitzem aquesta terminologia perquè considera a totes aquelles persones que no segueixen el model hegemònic de cisheteronormativitat, és a dir, inclou a persones amb una orientació afectiva sexual diferent a l'heterosexualitat, i una identitat de gènere o expressió de gènere diferent del model hegemònic de masculinitat i feminitat, és a dir, una manera de sentir-se, estimar o expressar-se del que podem esperar d'una dona i un home en els espais educatius.

Existeix cert consens en comprendre l'assetjament escolar per OSIEG com el rebuig, la discriminació, exclusió i/o violència des de les institucions, estructures socials i persones individuals cap a les persones que no conformen amb les normes de sexe-gènere (Platero, 2008; Hadler, 2012; Rivers i Duncan, 2013; Caminos i Amichetti, 2015; Salvador Lara, 2016), un comportament que pot portar a l'abandonament del centre educatiu, la desmotivació personal i fins i tot a comportaments autolesius (Takács, 2006; Platero i Gómez, 2007; Platero, 2008; Pichardo, 2009; Hadler, 2012). És força normal escoltar en la

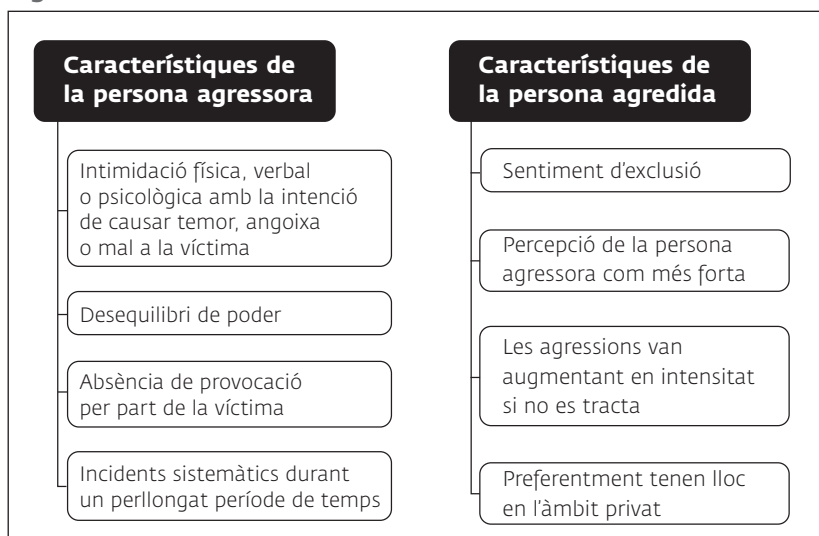
nostra quotidianitat comentaris pejoratiu dirigits a persones LGBTI (Observatori Contra l'Homofòbia, 2015). Es tracta de comportaments que s'utilitzen per a penalitzar comportaments que trenquen amb l'heteronormativitat independentment de l'orientació sexual o de la identitat de gènere de la persona, per tant, també les persones que s'identifiquen com heterosexuales poden ser objecte de comportaments LGBTI-fòbics (Fonseca Hernández, 2009).

Es tracta d'una conceptualització que acostuma a posar el centre de l'equació la persona que rep la discriminació (Campo et al., 2013) o en l'acte discriminatori, tal com defineix Ian Rivers (2013, p 132):

“Qualsevol forma d'agressió física, verbal o social (i també emocional) entre iguals motivada per l'orientació afectiu-sexual no normativa, l'expressió de gènere no normativa o qualsevol altra mostra d'actituds, conductes i/o pràctiques reals o percebudes que les persones agressores consideren fora del règim heteronormatiu”

Indubtablement no podem dir que existeix una definició única de l'assetjament escolar, però si estem en disposició d'explicar que hi ha un cert consens en referència a alguns elements que apareixen en totes les definicions (Merino, 2008) (Figura 5).

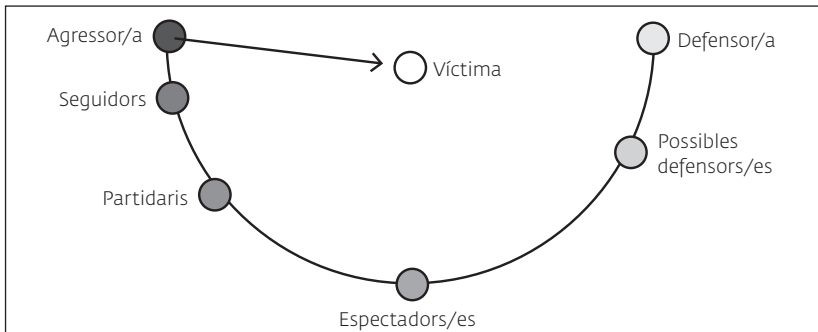
Figura 5

Font: Elaboració pròpia

Com veurem, més endavant, simplificar la situació d'assetjament escolar per OSIEG a les persones agressores i a les persones agredides és simplificar la situació discriminatòria. En l'assetjament escolar per OSIEG els diferents membres de la comunitat educativa haurien de jugar el seu rol. L'assetjament entre l'alumnat no és una qüestió només del binomi agressor – víctima és un problema seriós que afecta tothom. Es tracta d'una violència social per naturalesa, que té efectes molt negatius en el clima de l'aula i en els processos d'ensenyament-aprenentatge del grup classe en el qual té lloc. L'anàlisi d'una situació d'assetjament escolar per OSIEG és més complexa i esdevé la intervenció de més agents. Dan Olweus presenta la següent tipologia de rols en el que ell denomina el cercle del *bullying* (Figura 6):

Figura 6

Font: Protocol de prevenció, detecció i intervenció enfront l'assetjament escolar a persones LGBTI de la Generalitat de Catalunya

- Agressores: comença l'assetjament i en pren part activa
- Seguidores: no comencen l'assetjament, però en prenen part activa
- Partidàries: no prenen part activa, però en donen suport mostrant-ho
- Espectadores: no prenen posició, no intervenen.
- Possibles defensores: pensen que caldria ajudar la víctima, però no ho fan
- Defensores: no els agrada l'assetjament i ajuden la víctima o ho intenten.

Aquestes posicions reflecteixen els possibles "papers" dels diferents agents en una situació d'assetjament escolar per OSIEG. Aquest gradient fa més complexa la situació i dóna indicadors per a possibles intervencions de diferent intensitat.

4.1 Característiques de l'assetjament escolar per OSIEG

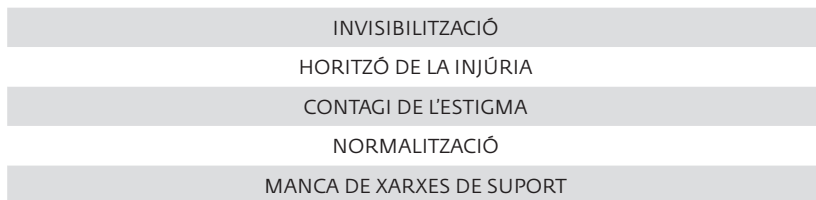
A continuació resumim tres perspectives que han donat explicacions al fenomen psicossocial de l'assetjament escolar per OSIEG (Garrido i Morales, 2014):

1. **Biològica** defensa que la violència escolar es pot homologar en algun sentit amb l'agressió en la qual una persona reacciona en sentir-se amenaçada per una altra.
2. **Psicològica**, l'assetjament estableix una relació de poder d'una persona sobre una altra, aquesta perspectiva se centra en les motivacions i sentits més profunds del fenomen. Dins d'aquesta perspectiva, hi ha autores que han emfatitzat en diferents elements, com la violència per imposar respecte i coneixement (Garrido i Morales, 2014). Altres especialistes assenyalen que aquest tipus de violències són una violència anti-escola, ja que la institució reproduïx la desigualtat de la societat (Garrido i Morales, 2014), especialment per als sectors amb més possibilitats de viure situacions de vulnerabilitat, com pot ser el col·lectiu LGBTI.
3. **Model ecològic**, remarca el caràcter relacional. Cerca analitzar la violència escolar des d'una perspectiva evolutiva i a diferents nivells incloent, juntament amb la interacció de l'estudiantat, agents fonamentals com poden ser les famílies, el personal docent, el personal d'atenció i serveis, la influència dels mitjans de comunicació o estructures de la societat.

Des de la nostra posició, pensem que el model ecològic és el que millor s'adapta a l'hora d'analitzar una situació d'assetjament escolar per OSIEG. La mirada amb la qual t'apropes al fenomen tractat és fonamental per analitzar-lo i per tant, intervenint-hi des de diferents nivells.

L'assetjament escolar per motius d'orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere té unes especificitats concretes. Al contrari del que succeeix amb altres tipus d'assetjament, les víctimes de l'LGBTI-fòbia en l'àmbit escolar poden patir aquest rebuig en tots els moments i espais de sociabilitat de les seves vides quotidianes, pot ser factible que la situació discriminatòria es produeixi en el centre educatiu però també en el carrer, en el grup d'amistats, la família, associacions o centres esportius entre d'altres. A continuació expliquem, les característiques que per nosaltres il·lustren la complexitat de l'assetjament escolar per OSIEG (Figura 7).

Figura 7

Font: Elaboració pròpia

Les possibles vivències d'assetjament per OSIEG fa que en moltes ocasions, les persones dubten si compartir-ho a casa perquè pensen que no comptaran amb el suport familiar, cosa probablement més infreqüent quan la discriminació té un origen racial, ètnic, corporal o d'entre altres motius (Meyer, 2003). Tanmateix, aquestes circumstàncies poden explicar una de les característiques de l'assetjament escolar per OSIEG, la seva **invisibilització**. És comú invisibilitzar la presència tant de personal com d'alumnat LGBTI en els centres educatius, la major part del personal docent no té en compte que és molt probable que en les seves aules hi hagi alumnat divers, és a dir, no heterosexual, no cis gènere o que formar part de famílies LGBTI.

Certament, la invisibilitat també està relacionada amb la dificultat de detectar els casos de violència que tenen la seva motivació en l'orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere de l'alumnat, bé perquè no es perceben com a situacions discriminatòries (per exemple deixar de parlar a una noia pel fet que li agrada una altra noia o la presència constant de paraules com "maricón", "bollera" i/o "travelo" (les quals poden constituir en si mateixes una situació d'assetjament) o bé perquè no es posa de manifest la situació de l'LGBTI-fòbia. És per aquests motius, que destaquem la importància de problematitzar aquestes situacions perquè és més difícil intervenir contra les injustícies que no es veuen i el silenci es converteix en el primer còmplice de la reproducció de la discriminació (Pichardo et al., 2015).

Quan parlem d'exclusió, insults i/o violència contra les persones que són o semblen LGBTI, hem d'esmentar el **contagi a l'estigma**. Consisteix a assetjar les persones que donen suport públic i notori cap a les persones que estan sent assetjades per OSIEG. Tanmateix, aquesta característica pot intensificar l'aïllament i l'exclusió de les persones LGBTI ja que dificulta les aliances amb les persones heterosexuales que no volen que els altres pensin que són LGBTI. D'aquesta manera establir vincles d'amistat i constructius amb persones

lesbianes, gais, bisexuals, trans i intersexuals es converteix en un possible motiu més per patir assetjament per OSIEG.

Un altre element a considerar és la presència constant de llenguatge LGFTBI-fòbic arrelat al tipus de comunicació entre els nostres adolescents i joves. A més del llenguatge, la persona LGFTBI pot percebre diferents elements que poden ser negatius pel seu benestar si expressa lliurement la seva orientació sexual i/o identitat de gènere, a això se li denomina **horitzó a l'injúria** (Eribon, 2004).

És per això que davant de la sospita i/o la certesa d'episodis d'assetjament escolar per OSIEG és imprescindible l'actuació per part dels diferents agents educatius que conformen les comunitats educatives, però encara avui dia és palpable una **normalització de l'homofòbia (l'LGFTBI-fòbia)** (Penna, 2012) que s'accentua si cap persona hi intervé. Aquesta consisteix a pensar que el rebuig és quelcom normal, que no fa mal a ningú o que forma part d'una tradició la qual no s'ha de modificar. Si en el context on es desenvolupen les pràctiques discriminatòries no s'intervé, totes les persones que hi són presents de manera reiterada i quotidiana en aquest context asumiran com a normal les pràctiques exercides, tant les persones que realitzen l'assetjament, les persones que el reben i les persones són coneixedores de la situació.

Per trencar aquesta normalització, s'ha d'intervenir-hi, en línies anteriors parlàvem de la invisibilitat i de la dificultat de comunicació sobre aquest tipus de situacions. Les persones que estan rebent l'assetjament es poden trobar en indefensió apresada, és a dir, sensació que faci el que faci no pot sortir-se'n de la situació que està vivint. La **manca de xarxes de suport** o la percepció de manca de xarxes de suport és el que pot portar a aquesta sensació d'indefensió apresada, amb les conseqüències que pot comportar per a les víctimes. És per això que tots els agents de la comunitat educativa, les persones més properes a les persones implicades en la situació discriminatòria i el context social on s'insereix aquesta situació han de ser elements claus per a intervenir i erradicar la situació d'assetjament escolar per OSIEG.

Finalitzant, aquesta petita síntesi de característiques que "defineixen" l'assetjament escolar per OSIEG, es pot pensar que determinades creences religioses o polítiques legitimen aquest tipus de pràctiques discriminatòries. Hem d'anar molt amb compte amb aquestes creences o pensaments que sota la nostra mirada posen en perill un abordatge integral e interseccional de l'assetjament, a més, de reproduir discursos que promoguin altres tipus de discriminacions. Sens dubte,

els drets del lliure desenvolupament de la personalitat, a l'educació, així com a viure una vida digna i lliure de violència, constitueixen drets humans inalienables.

Bourdieu, va introduir la importància d'ampliar la mirada més enllà de les relacions entre parelles, destacant el paper dels docents i de la família com a actors importants en el fenomen d'assetjament escolar (Bourdieu, P., i Passeron, J. C. (1996).

És important també assenyalar que la literatura científica ha identificat subgrups de víctimes, fugint o ampliant el concepte tradicional de víctima en una agressió (la víctima submissa). Apareix el terme de *bully/víctima* (Boulton & Smith, 1994), víctimes provocatives (Olweus, 2001) o víctimes agressives (Schwartz et al., 2001). L'explicació teòrica a aquestes reaccions de violència provenen principalment del món anglosaxó on els treballs de Emler i Reicher (2005) argumenten que les adolescents les quals són víctimes d'assetjament, se senten amenaçades o en situació de risc i solen confiar en la protecció de l'adult i la institució d'autoritat; tanmateix això no ocorre en tots els casos, per tant la solució adoptada per la víctima és la cerca d'una reputació i una imatge social de fortlesa i valentia utilitzant la violència com a mecanisme per a aconseguir-la.

4.2 Ciberassetjament: violència a través de les noves tecnologies

La definició del ciberassetjament ha canviat al llarg del temps, així com l'ús que se li ha donat a les Tecnologies de la Informació i Comunicació (TIC), tals com els telèfons mòbils i Internet. Al seu torn, presenta algunes característiques i implicacions particulars i diferents a l'assetjament escolar tradicional o presencial, transformant-se en un fenomen que deu ser tractat i estudiat d'una altra manera. No obstant això, cal esmentar que en molts casos les persones que agredeixen i els qui reben aquestes agressions poden tenir antecedents d'assetjament escolar, donant-se una superposició entre l'assetjament tradicional per dir-ho així i el ciberassetjament (COGAM, 2016b).

El ciberassetjament pot ser definit com qualsevol comportament que comuniqui repetidament missatges hostils o agressius destinats a infligir mal o incomoditat a uns altres mitjançant eines de comunicació en línia o mitjans tecnològics o digitals per individus o grups. Han de complir-se 3 condicions perquè un comportament es

consideri ciberassetjament: ser intencional, ocórrer repetidament i causar angoixa psicològica. (Torres-Montilla, Mejia-Montilla i Reyna-Villasmil, 2018).

Un dels aspectes que diferencien el ciberassetjament de l'assetjament escolar presencial és la repetició en el temps. Això vol dir que l'impacte que tenen els missatges hostils en la vida de les persones és molt major en el ciberassetjament (COGAM, 2016b) perquè un únic missatge pot repetir-se en línia in comptable quantitat de vegades, si és compartit per altres persones, fins i tot persones que no coneixen ni a la "víctima" o qui és objecte de l'agressió, ni als quals han publicat el missatge en primer lloc (Cerezo-Ramírez i Rubio, 2017; Torres-Montilla, Mejia-Montilla i Reyna-Villasmil, 2018).

Una de les característiques del ciberassetjament és la gran desproporció de poder entre els qui agredeixen i les persones agredides (Cerezo-Ramírez, 2012) perquè en moltes ocasions no es coneix la identitat de qui assetgen, l'ús de les eines en línia, permet l'anonimat i la impunitat en el moment de poder identificar-los, augmentant la sensació d'indefensió de la víctima (Cerezo-Ramírez, 2012; COGAM, 2016b; Cerezo i Rubio, 2017; Torres-Montilla, Mejia-Montilla i Reyna-Villasmil, 2018). A més, la situació de violència i assetjament no es remet al context escolar, sinó que continua fora de l'escola a la llar, mitjançant la missatgeria instantània, les xarxes socials o altres pàgines de divulgació d'informació (Torres-Montilla, Mejia-Montilla i Reyna-Villasmil, 2018).

Els missatges d'assetjament poden produir-se en qualsevol moment i els missatges i imatges nocives poden compartir-se ràpidament i són difícils d'eliminar, fent que les víctimes se sentin desprotegides i insegures al no saber com poden protegir-se (Cerezo-Ramírez, 2012). Així, "la sensació de simultaneïtat fan que la vulnerabilitat de la víctima s'elevi a límits exponencials" (Cerezo-Ramírez, 2012, p. 28-29). L'espai virtual permet arribar a una major audiència pel que l'agressió pot ser més pública que en l'assetjament escolar (Torres-Montilla, Mejia-Montilla i Reyna-Villasmil, 2018).

Les formes del ciberassetjament més freqüents són mitjançant els telèfons mòbils, a través de missatges insultants o hostils, imatges humiliants i la suplantació de la identitat en xarxes socials (COGAM, 2016b; Torres-Montilla, Mejia-Montilla i Reyna-Villasmil, 2018).

Si ja és difícil que les víctimes de l'assetjament escolar tradicional o presencial denunciïn la situació i els seus assetjadors, en el ciberassetjament això s'aguditza (Cerezo-Ramírez, 2012). Això es produeix,

en part, pel desconeixement de les víctimes sobre els qui són els seus assetjadors, i per la por de qui el sofreixen a perdre els beneficis d'accés a les xarxes socials i telèfons mòbils (COGAM, 2016b).

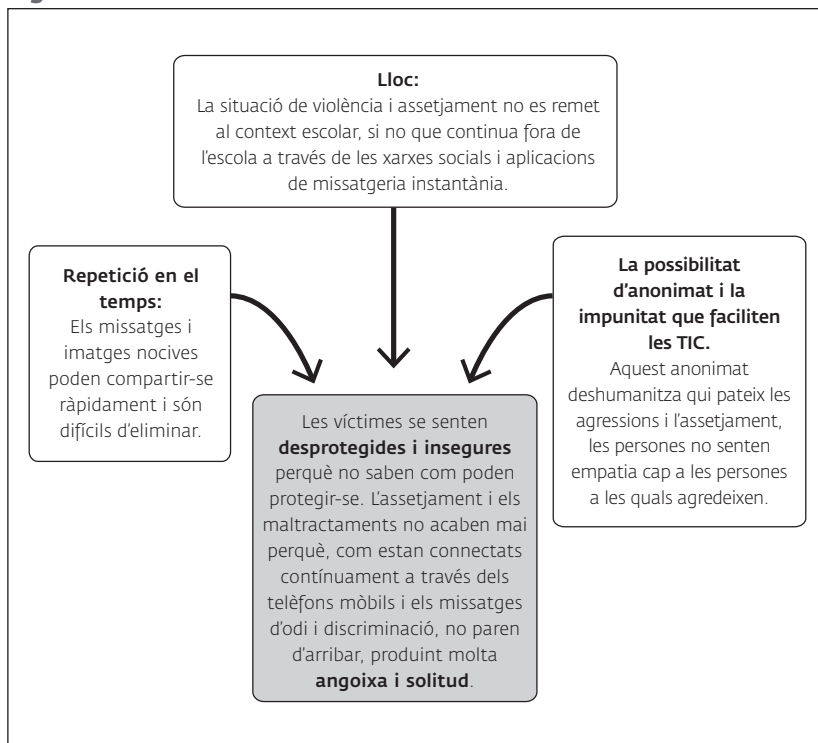
Com planteja l'Associació de gais, lesbianes, bisexuals i transsexuals de Madrid (COGAM) (2016b) en el seu informe "*Ciberbullying LGBTI-fòbic: Noves formes d'intolerància*", el sexisme i l'homofòbia són les principals causes de l'assetjament escolar i el ciberassetjament, tenint com a agreujant el risc de no comptar amb el suport de la família, ja sigui per desconeixement de l'orientació afectiva sexual o identitat de gènere de qui pateix l'agressió o per rebre discriminació en la pròpia llar. En l'informe es presenten algunes xifres alarmants, més de la meitat de l'alumnat (54,66%) declara haver estat testimoni de ciberassetjament LGBTI-fòbic en el qual la persona agredida forma part del col·lectiu LGBTI o així ho "sembla". Un 24,11% coneix a algú que ha viscut aquest tipus d'assetjament, però només el 1,17% reconeix haver estat víctima d'aquesta situació. Com ja es va esmentar anteriorment, es tracta d'un tipus d'assetjament públic que compta amb un públic molt ampli per les característiques d'ús de les eines de comunicació en línia. COGAM (2016) assenyala que ser testimonis d'aquest tipus de violència "podria suposar noves vies d'interiorització de prejudicis i l'LGBT-fòbia pels propis alumnes/as gais, lesbianes, bisexuals i trans" (p. 18). En l'estudi, a més, es detecta que els estereotips i prejudicis de gènere juguen un rol en el ciberassetjament LGBTI-fòbic, rebent més agressions aquells que s'identifiquen com a homes. El 45% de l'alumnat planteja que la plufòbia (rebuig a persona que no compleixen el model hegemònic de gènere) és la causa del ciberassetjament LGBTI-fòbic, confont moltes vegades l'expressió de gènere amb l'orientació afectiva sexual.

En general, la vivència de les persones víctimes d'assetjament és la solitud (Cerezo-Ramírez, 2012; Torres-Montilla, Mejia-Montilla i Reyna-Villasmil, 2018), tret que es veu accentuat en la comunitat LGBTI, perquè moltes vegades la persona víctima no coneix a ningú que estigui en la seva mateixa situació, sentint-se totalment desprotegida (COGAM, 2016b).

L'anonimat que proveeixen les TIC és un element facilitador per al ciberassetjament perquè aquells que agredeixen no pateixen cap conseqüència i no estableixen cap relació amb la víctima com per a sentir empatia cap a ella. Aquest anonimat deshumanitza a qui pateix les agressions i l'assetjament (Avilés, 2011; Cerezo-Ramírez, 2012; COGAM 2016b). La sensació d'impunitat i donis-inhibició de la qual gaudeixen els agressors impedeix reconèixer l'agressió i l'impacte del mal que generen,

assenyalant fins i tot que ho fan per diversió (Cerezo-Ramírez, 2012). Per això, és tan important actuar davant d'aquestes agressions, encara que succeeixen fora del context escolar, perquè aquesta immunitat fa que les persones agredeixin, assetgin i discriminin amb major facilitat, protegint-se en espais que pensen que són anònims (Figura 8).

Figura 8

Font: Elaboració pròpia

4.3 Dades sobre l'LBGTBI-fòbia

L'obtenció de dades estadístiques és una eina fonamental que serveix per establir una incidència política i problematitzar el fenomen en el qual es vol incidir i intervenir, en aquest cas l'assetjament escolar per OSIEG. El registre de dades ha de ser un element central que ajudi a establir indicadors per a l'elaboració de polítiques antidiscriminatòries en l'àmbit LBGTBI i en els nostres contextos educatius.

Segons la UNESCO, l'assetjament escolar per OSIEG és un problema universal i succeeix en tots els països independentment de creences o cultures. A propòsit d'això, la UNESCO fa una Crida Ministerial a l'Acció per a una educació inclusiva i equitativa per a totes les persones en un entorn lliure de discriminació i violència, posant l'accent principalment en la violència per raons d'orientació sexual i identitat i/o expressió de gènere. Alguns dels països d'Iberoamèrica que s'adhereixen a la crida i a l'Agenda 2030 per al Desenvolupament Sostenible són l'Argentina, Bolívia, Xile, Colòmbia, Costa Rica, El Salvador, Guatemala, Hondures, Mèxic, Nicaragua, Panamà, el Perú, Espanya i l'Uruguai. (De Stéfano Barbero i Pichardo Galán, 2016).

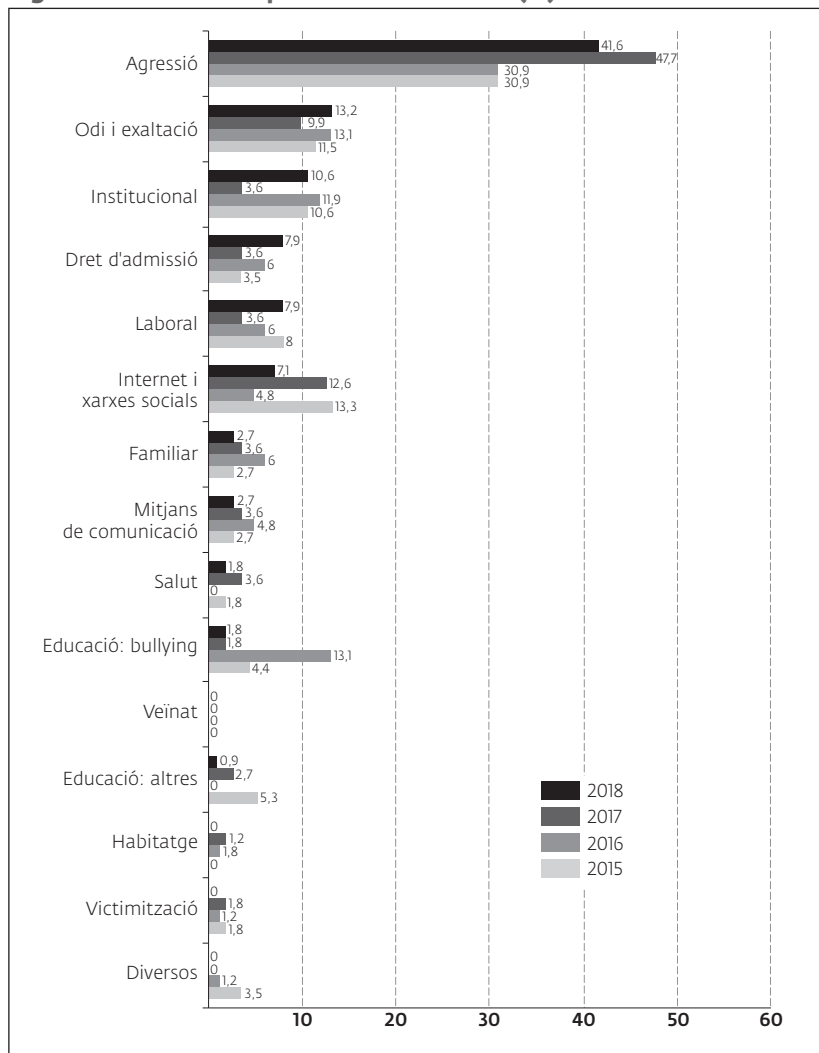
Segons dades del Ministeri de l'Interior, el 2016 i 2017 els delictes d'odi associats a l'orientació afectiu sexual o identitat sexual es posicionen en el tercer lloc de les denúncies realitzades. Cal destacar que cada any les denúncies relacionades amb l'orientació afectiva sexual o la identitat de gènere augmenten de forma sostinguda (Ministeri d'Interior, 2016, 2017).

Diversos estudis realitzats en el nostre país mostren que, encara que la situació ha millorat molt en els últims anys, l'LGBTI-fòbia segueix constituint el principal motiu per l'insult, la burla o el rebuig en els centres educatius d'Europa i del nostre país (Pichardo et al., 2014).

En la Consulta de Bogotà (2014) s'esmenta que almenys el 40% de les persones homosexuals i el 65% de les transsexuals d'Amèrica Llatina han sofert violència homofòbica i/o transfòbica en l'àmbit escolar. En aquesta consulta van participar els Ministeris d'Educació, agències de l'Organització de les Nacions Unides (ONU), organitzacions LGBTI i professionals de l'acadèmia de l'Argentina, el Brasil, Colòmbia, Cuba, Xile, El Salvador, Mèxic, el Perú, i l'Uruguai (De Stéfano Barbero i Pichardo Galán, 2016).

L'Observatori contra l'Homofòbia (OCH) realitza un informe anual, "*L'Estat de l'LGBTI-Fòbia a Catalunya*", analitzant les incidències registrades en el territori autonòmic. Aquestes incidències s'analitzen des de diferents eixos temàtics, en estudiar-les per àmbit d'intervenció, l'assetjament escolar els últims 3 anys ha disminuït, 13,1% (2016); 4,4% (2017) i 1,8% (2018) com s'observa en el gràfic del mencionat informe.

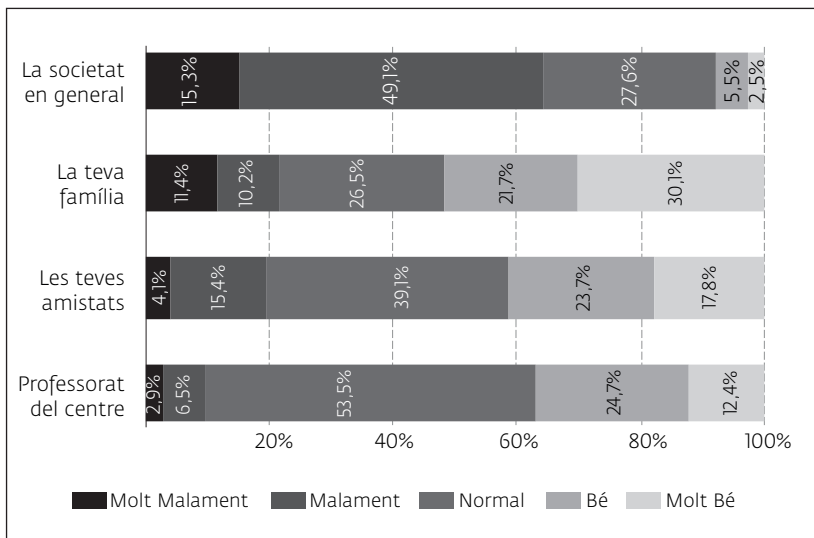
Figura 9. Incidències per àmbit 2015-2018 (%)

Font: L'Estat de l'LGBTI-Fòbia a Catalunya 2018. OCH, 2019

En un estudi realitzat per l'Observatori Contra l'Homofòbia el 2017, es consulta a l'alumnat de dos instituts de Manresa com se sentien en diferents entorns si fossin part de la comunitat LGBTI. En general, senten que la societat en el seu conjunt és un espai potencialment hostil però que el professorat del seu centre educatiu pot donar-li major suport i contenció emocional (Cifuentes, Viñas de Temple, Pascual i Carrer, 2017)

Figura 10. Com et sembla que et tracten o tractarien si fossis o semblassis persona LGBTI...?

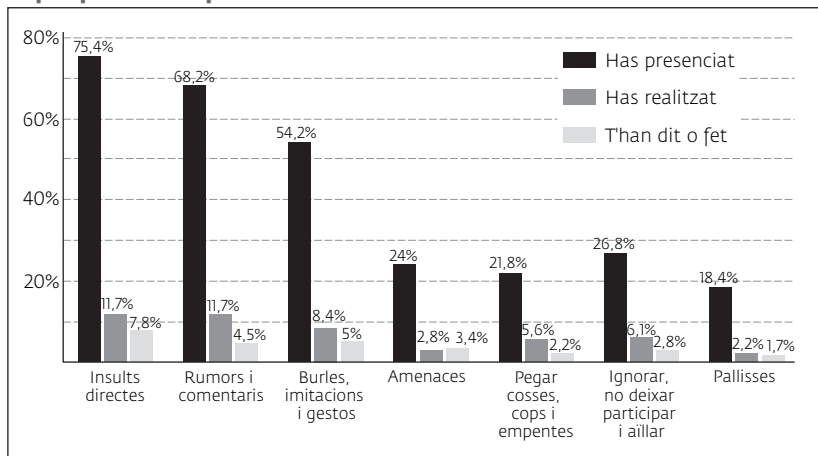

Font: Impacte del *bullying* homofòbic a dos instituts de Manresa (Cifuentes, et al, 2017).

En el mateix estudi es planteja que durant el 2017, la majoria de l'alumnat ha presenciat algun comportament LGBTI-fòbic (Figura 11). Els comportaments que s'identifiquen amb més freqüència són els insults, comentaris pejoratius, rumors i burles en relació amb l'orientació sexual, identitat o expressió de gènere. Aquesta dada no és menor perquè coincideix amb la literatura existent, on la violència psicològica i verbal són les més utilitzades a l'hora d'assetjar i agredir (Cifuentes, et al., 2017).

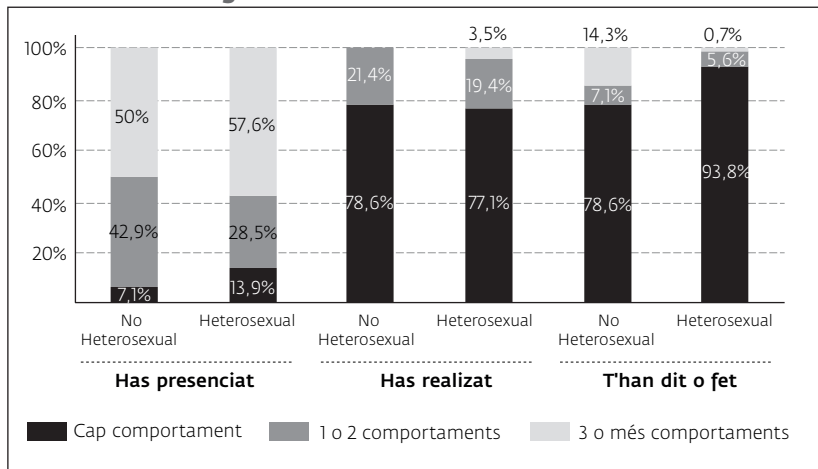
Una dada preocupant és que el 18,4% de l'alumnat ha presenciat una pallissa durant l'any escolar, on el 2,2% reconeix haver participat d'ella i l'1,7% va ser víctima d'aquesta violència física (Figura 11). Es pot hipotetitzar que aquest va poder ser un acte de violència amb una gran audiència, tenint múltiples testimonis per a validar la posició de les persones agressores. A més, sospitem d'una possible passivitat per part de l'alumnat que presenciat el fet, guardant silenci i així normalitzant l'LGBTI-fòbia en el centre educatiu. Aquest silenci podria estar relacionat amb el contagi de l'estigma en el qual la persona prefereix no interferir i adoptar una postura passiva perquè les altres persones no pensin que forma part de la comunitat LGBTI i sigui també discriminada i agredit/da (Platero i Gómez, 2007).

Figura 11. En aquest curs escolar, quins d'aquests comportaments cap a persones que són o semblen LGTBTI....

Font: Impacte del bullying homofòbic a dos Instituts de Manresa (Cifuentes, et al, 2017).

Figura 12. Comportaments negatius cap a persones que són o semblen LGBTI segons col·lectiu

Font: Impacte del bullying homofòbic a dos Instituts de Manresa (Cifuentes, et al, 2017)

L'LGBTI-fòbia no afecta únicament el col·lectiu LGBTI sinó a tota la societat en reproduir un sistema sexe-gènere normatiu i l'espai escolar no s'eximeix d'això (Martxueta i Etxeberria, 2014). En el context educatiu, l'assetjament escolar per OSIEG, està invisibilitzat i no és considerat

com un problema escolar a tractar per tota la comunitat educativa, sinó més aviat es tendeix a individualitzar els casos, sent un problema de la persona que és agredida com també de qui agredeix (Platero, 2008).

L'escola és un àmbit prioritari on intervenir per poder erradicar l'homofòbia i transfòbia (Coll-Planas i Missé, 2009). Per tant, és necessària una intervenció en la comunitat educativa com a totalitat per canviar la ideologia heterosexista, promotora d'homofòbia i responsable dels excessos de les persones agressores (bullies) (Cornejo, 2013). Això es pot aconseguir a través d'una mirada social, on es comprengui que tota la comunitat educativa ha d'atendre la problemàtica de l'assetjament escolar per OSIEG (Pichardo, 2012; Platero, 2008; Platero i Gómez, 2007; Pichardo et al. 2015; Llei 6730, 2014).

Berná, Cascone i Platero (2012) emfatitzen que en el treball i les intervencions sobre l'assetjament escolar per OSIEG s'incorpori a les persones que presenciïn els actes discriminatoris. L'entorn sap que es produeix l'assetjament, però no actua, sent passiu i perpetuant el silenci entorn de l'homofòbia com a producte del contagi social que inhibeix l'ajuda, fomentant que aquests actes discriminatoris continuïn produint-se (Avilés, 2006; Platero, 2008; Platero i Gómez, 2007). Les situacions d'assetjament acostumen a succeir en espais on no hi ha adults, o aquests no són notificats sobre aquest tema (Rivers, 2001), per la qual cosa són els parells els qui en aquestes circumstàncies poden detenir les agressions i l'assetjament ja sigui en sol·licitar la mediació de tercers o deslegitimant la discriminació i l'agressió. Una altra acció rellevant plantejada per les autores és incorporar la diversitat afectiu-sexual en el currículum acadèmic, on es pugui "Interroga(r) el significat de les paraules i les categories tractant de desmuntar les nocions transhistòriques, universals i reduccionistes" (Berná, Cascone i Platero, 2012, p. 13).

Les intervencions en l'assetjament escolar per OSIEG, des d'una perspectiva social i global, inclouen a tota la comunitat educativa, com el professorat, alumnat, directiva i famílies (Platero i Gómez, 2007; Martxueta i Etxeberria, 2014; Pichardo et al., 2015). En identificar casos de l'assetjament escolar per OSIEG, l'escola té l'oportunitat de prendre'ls com una instància educativa en la qual es puguin aprendre estratègies de resolució de conflictes (Platero i Gómez, 2007) i s'afavoreixi la reflexió sobre el que ha succeït, generant espais on es pugui pensar l'homofòbia i el sistema sexe-gènere

amb les persones implicades i amb la resta dels agents educatius (Pichardo et al., 2015). La sensibilització en diversitat afectiu-sexual, a través de formacions amb tots els actors de l'escola, facilita la reflexió sobre l'homofòbia present en la societat, qüestionant els models dominants i el sistema sexe-gènere que genera exclusions (Martxueta i Etxeberría, 2014).

En aquesta línia, Garrido i Morales (2014) emfatitzen que l'educació afectiva-sexual fins ara ha tingut un caràcter més aviat informatiu, centrada en la biologia, excloent altres realitats sexuals, invisibilitzant així la diversitat sexual. És per això, que és important enfocar l'educació sexual des de la formació i la reflexió, visibilitzant altres realitats i formes de viure i expressar la sexualitat. S'entén que la sexualitat és un procés on conflueixen diversos factors i que està més condicionada per la cultura que per factors biològics (Platero i Gómez, 2007).

5. I què podem fer? La coeducació com a resposta

Davant d'una situació d'assetjament escolar per OSIEG, la comunitat educativa en la seva totalitat ha d'intervenir per resoldre la discriminació i millorar la convivència en els nostres centres educatius.

Abans d'endinsar-nos en la implementació del protocol contra l'assetjament escolar a persones LBGTBI i abordar diferents eines per la intervenció creiem necessari abordar la perspectiva des de la qual parlem: **la coeducació**.

La persistència de situacions discriminatòries en tots els àmbits de la societat fa que la realitat que vivim, tant la més propera com la més llunyana, ens plantegi constantment nous marcs de reflexió i nous reptes d'intervenció des de la coeducació, i en aquest marc s'inclou la realitat LBGTBI (Otero, 2009). Pel que fa als drets de les persones LBGTBI caldria concretar dient que la coeducació és l'acció educadora que valora indistintament l'experiència, les aptituds, l'orientació sexual, identitat de gènere i l'aportació social i cultural de dones i homes sense estereotips heterosexistes i heterocèntrics, ni actituds discriminatòries LBGTBI-fòbiques (Otero, 2009).

Tanmateix, l'article 12 de la Llei 11/2014 contra l'LBGTBI-fòbia té dos pilars bàsics a implementar de manera transversal en els nostres espais educatius: la coeducació i la diversitat afectiva sexual i de gènere.

Coeducar és una manera d'educar. Del que es tracta, és posar en el centre del discurs la relació entre les diferències per generar una força política del canvi social necessari en els nostres espais educatius.

La coeducació introdueix el principi d'igualtat i la no discriminació a l'alumnat en el model educatiu; afavorint el tracte de les dones com subjectes lliures en el sistema que, com hem vist, està pensat pels homes i que planteja que els valors de la feminitat formin part dels valors universals (Tomé, 2018). Les estratègies poden ser múltiples i diverses i no és l'objectiu d'aquest dossier desenvolupar-les, el que si volem deixar palès és que en el projecte educatiu dels centres han d'incorporar aquesta mirada per fer els seus espais lliures de sexisme i de l'LBGTI-fòbia.

Més enllà de marcs legislatius que garanteixen drets, el feminisme ens ha ensenyat a treballar per una escola alternativa que doni resposta a la realitat i a la vida de les dones i els homes de la societat actual. La coeducació és treballar per la igualtat entre homes i dones, intervenir en el paradigma que reproduceix violència masclista i per tant, violència LBGTI-fòbica perquè no deixa de ser dues cares de la mateixa moneda. La violència als centres escolars també porta el biaix de gènere i en el fons la major part d'agressions que es produeixen són sexistes i LBGTI-fòbiques. La violència de la institució patriarcal marca les relacions dins l'escola jeràrquicament i entre iguals.

La conscienciació, la sensibilització i el compromís responsable dels diferents agents que conformen una comunitat educativa en la coeducació i el que significa suposa una formació inicial i continuada en aquest sentit i comptar amb recursos personals i materials necessaris aportats des de l'administració i des de l'associacionisme.

A continuació, desgranem el protocol específic per fer front a les situacions d'assetjament escolar per OSIEG que és present en tots els centres educatius de Catalunya i destinem uns apartats a aportar certs materials i recursos que puguin servir als diferents agents de la comunitat educativa.

5.1 El protocol de prevenció, detecció i intervenció enfront l'assetjament escolar a persones LBGTI

Els materials i recursos són múltiples de diferents entitats i organismes que treballen sobre la temàtica. Tanmateix, ens centrarem en el Protocol de prevenció, detecció i intervenció enfront de l'assetjament escolar a persones LBGTI elaborat per la Generalitat de Catalunya a

instància del Parlament de Catalunya en compliment de la moció 10/XI aprovada el març de 2017. El protocol implementa aspectes de la Llei 11/2014 i està a l'abast de tots els centres educatius de Catalunya.

Aquest protocol està basat en els continguts del Protocol de prevenció, detecció i intervenció davant de situacions d'odi i discriminació, i del Protocol de prevenció, detecció i intervenció davant l'assetjament entre iguals.

El protocol es basa en accions d'atenció i protecció a persones potencial o actualment discriminades i delimitades en el centre educatiu.

El protocol consta d'una infografia resum dels **4 passos** que s'han de seguir en cas de tenir sospita o coneixement d'una situació d'assetjament per OSIEG:

- **Prevenció.** Implica al Centre, al professorat, a l'alumnat i a la família i assenjala diferents recursos de la Generalitat de Catalunya basades en materials preventius generalistes i una unitat didàctica específica per motius d'orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere.
- **Detecció.** Es basa en els indicis de sospita o coneixement d'una falta relacionada amb conductes d'assetjament escolar per motius d'orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere per part de qualsevol membre de la comunitat educativa. El centre educatiu ha d'establir diferents indicadors que portin a la següent fase.
- **Valoració.** El protocol estableix un equip de valoració que ha de conformar el centre educatiu, en el qual des de direcció conjuntament amb membres de la comunitat educativa (especialment professorat) i tenint en compte inspecció d'educació han de realitzar un informe de valoració. En el següent apartat abordem la manera de recollir la màxima informació possible per tractar una possible situació d'assetjament per OSIEG. Aquest informe pot confirmar la situació o rebutjar-la. En cas de confirmar-la es passa a l'última fase.
- **Intervenció.** Tracta les accions concretes a dur a terme. El primer que es valora és la intensitat del conflicte i les accions van dirigides a: (1) alumnat agressor; (2) alumnat víctima; (3) grup classe i (4) famílies. Les mesures educatives tenen una perspectiva restaurativa i no una mirada punitiva. Es pot valorar una mediació entre el binomi persona agressora -víctima, tot i que es preveuen accions de cohesió amb el grup classe i informació, suport i orientació a les famílies implicades.

El protocol, en una primera part, aporta informació sobre tipus d'assetjament per motius d'orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere. Defineix l'homofòbia, bifòbia i transfòbia i destaca algunes idees a reflexionar per trencar falsos prejudicis. Tot això ho acompanya de dades de diversos estudis sobre la realitat en matèria de discriminació del col·lectiu LGBTI. La segona part, se centra específicament en l'assetjament escolar a persones LGBTI, en la qual estableix una tipologia de conductes assetjadores (física, verbal, digital, exclusió social) i tracta molt breument el ciberassetjament com a tipologia d'assetjament a intervenir.

Finalment, el protocol indica unitats didàctiques, recursos i tallers que el professorat pot portar a terme en a seva tasca pedagògica per tractar la diversitat afectiva sexual i de gènere en les aules.

Tanmateix, volem deixar palès una valoració crítica sobre el protocol mencionat. El mateix títol del protocol assenyalava que el protocol és dirigit a les persones LGBTI. Per tant, els casos d'assetjament per OSIEG fora de les possibles identitats queden en un espai borrós. Per a descentralitzar l'anàlisi de la posició identitària seria suggeridora analitzar els mecanismes de subalternització, com els que operen en una situació d'assetjament escolar per OSIEG, és a dir, veure com les diferències en relació amb la diversitat afectiva sexual i de gènere es reproduïen a causa del mecanisme de discriminació que comporta l'assetjament. Si bé és òbvia la importància d'atendre les persones que sofreixen discriminació també és necessari transformar els mecanismes de diferenciació per a intervenir en la problemàtica social. La diversitat en termes d'orientació sexual i d'identitat de gènere serveix per a assenyalar a les persones no heterosexuales i/o cis a través de la terminologia LGBTI i diferenciar-les d'aquelles que són "normals" i potencialment agressores.

L'estandardització de les possibles actuacions a través de la segmentació protocol·litzada a partir d'una de les possibles diferenciacions (sense considerar diferenciacions múltiples com l'origen sociocultural o ètnic) pot portar a l'homogeneïtzació i estandardització dels subjectes en perill i les possibles accions a realitzar (Spade, 2011). Així mateix, el protocol amplia la mirada d'intervenció del binomi persona agressora-víctima, tenint en compte mesures dirigides cap a les persones que cometen actes discriminatoris i tenint en compte al grup classe i les famílies. En lloc de pensar la intervenció en termes d'atributs identitàris essencials, podrien considerar-se els diferents eixos de diferenciació que s'articulen en una determinada

corporeització espaciotemporal, apuntant a una mirada contextual que analitza com certes diferències esdevenen sortints en determinats contextos.

5.2 Eines per a la identificació i el reconeixement d'una situació d'assetjament escolar per OSIEG

En el present dossier hem assenyalat la dificultat de detectar situacions d'assetjament escolar per OSIEG i les conseqüències que pot tenir la no intervenció dels diferents agents implicats en la comunitat educativa per les persones afectades i per la convivència en el centre.

Tanmateix, com assenjala el protocol d'actuació de la Generalitat de Catalunya, és totalment necessari treballar amb les persones que realitzen les conductes LGTBI-fòbiques perquè són a aquestes persones a les quals s'ha d'arribar i "convèncer" que no tenen legitimitat per realitzar aquest tipus d'accions i/o actituds i que aquestes poden tenir conseqüències negatives per a les persones assetjades, pel centre educatiu però també per elles mateixes. En tant que l'assetjament escolar és una situació complexa, no és tasca fàcil establir uns elements concrets per reconèixer-lo. No obstant, els següents indicadors poden donar-nos algunes pistes sobre els elements claus que poden servir per identificar una situació d'assetjament escolar per OSIEG o elements que poden facilitar l'assetjament:

- **El contingut i la forma del discurs.** Si presenciem un missatge hostil cap a una altra persona, grup o comunitat. Tanmateix, s'ha de valorar l'estil i el to del missatge. Per exemple, la presència de llenguatge LGTBI-fòbic és una realitat palpable, però aquest pot ser utilitzat en forma amistosa o pot ser dirigit de manera deshumanitzadora o amb la intenció de ferir.
- **La motivació de la persona emissora.** L'expressió del missatge té com objectiu comunicar a l'altra persona (o a determinats col·lectius o grups) la no acceptació com "igual". Llavors el que es reproduïx és una frontera que es dibuixa en l'imaginari social, de nosaltres (persones heterosexuales i/o cis) versus vosaltres (persones no heterosexuales i/o trans), sent l'orientació sexual o la identitat de gènere no normativa el motiu de les accions discriminadores.
- **Contra qui va dirigit.** L'expressió va dirigida contra una persona o persones que per raó de la seva pertinença o percepció a un grup o col·lectiu (com és el LGTBI), en base a unes característiques o condicions personals.

- El **clima social** del grup classe en el moment en el que es produeix alguna acció o s'identifica algun element que pot comportar una situació d'assetjament escolar per OSIEG.
- L'**abast o nivell de difusió** de l'expressió discriminatòria, això és rellevant per valorar el potencial impacte. Per exemple, no és el mateix un episodi aïllat d'insults LGBTI-fòbics dirigits a una persona concreta que una planificació sistemàtica i predeterminada per part de múltiples persones assetjadores i/o còmplices contra una persona concreta per la seva orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere.
- La **condició de les persones emissores** de les conductes discriminatòries. Dins d'un grup classe, implícitament es pot trobar jerarquia pel que fa la "popularitat", depenent de qui realitza l'acció discriminatòria pot tenir un paper importat en la difusió i impacte de la situació d'assetjament.

La següent taula, té la finalitat de facilitar el procediment per reconèixer possibles elements que poden facilitar la vivència d'una situació d'assetjament escolar per OSIEG (Figura 13).

Figura 13

Preguntes per identificar una situació d'assetjament escolar per OSIEG
Qui està implicat en la situació?
Quin és el contingut del missatge o l'acció possiblement discriminatòria?
Quin impacte o conseqüències pot tenir el missatge per a les persones involucrades?
Quin és l'objectiu?
Quin és l'abast del missatge o de l'acció possiblement discriminatòria?
Quin és el context social en el qual es dona la situació?
Es tracta d'un patró repetit o un episodi aïllat?

Font: Elaboració pròpia

A partir d'aquestes 7 preguntes inicials, podem eixamplar les nostres capacitats per obtenir el màxim d'informació possible que ens pot comportar la identificació d'una situació d'assetjament escolar per OSIEG. Per realitzar aquesta tasca, hem de tenir en compte els diferents agents que componen la comunitat educativa i la manera de dirigir-nos cap a elles.

Presentem unes possibles **guies d'entrevista**, basades en un material realitzat per l'institut de la Dona del Govern d'Espanya (Pichardo et al., 2015), que tenen com a objectiu facilitar la recollida d'informació sobre els presumptes casos d'assetjament escolar per l'LGBTI-fòbia en els centres educatius. No han de considerar-se com un fi en si mateix, sinó que s'han d'utilitzar com eines que la "Comissió d'Investigació o de Valoració" d'un possible cas d'assetjament escolar per OSIEG pot tenir a la seva disposició per afavorir el diàleg i conèixer amb major profunditat les circumstàncies que van originar la notificació i a les persones implicades en el cas.

El contingut d'aquesta guia pot ser modificada i adaptada a les necessitats i la realitat de cada centre, a les seves experiències prèvies i les particularitats de cada cas.

A l'hora de realitzar les entrevistes resulta de vital importància no emetre judicis de valor ni realitzar formulacions que indueixin les respostes de les persones entrevistades.

GUIA D'ENTREVISTA AMB L'ALUMNAT QUE PRESUMPTAMENT EFECTUA L'ASSETJAMENT

- Com et sents en el centre educatiu? Amb el professorat, amb els teus companys/es?
- Com et portes amb la teva família?
- Has vist que insultin, es burlin o deixen de costat a alguna persona en el col·legi/Institut?
- Et sembla que l'existència d'aquests insults, burles, (altres situacions) són ... (resposta)
- Has discriminat o burlat d'algun company/a per alguna raó o motiu?
- De tu s'han burlat, insultat, discriminat per alguna raó o motiu?
- Se'ns ha comentat que has tingut un problema amb (nom de la persona/es presumptament assetjada/es). Pots explicar-me què ha passat o està passant?
- Per quins motius va passar?
- Per què creus que aquests motius serveixen per agredir/discriminar algú?
- Com et sents amb aquesta situació? Et podem ajudar?
- És la primera vegada que vius una situació d'agressió i/o discriminació?

- Com creus que se sent (nom de la persona presumptament assetjada)?
- Saps que des d'aquest centre educatiu intervenim (no acceptem, no tolerem) l'assetjament per orientació sexual, identitat de gènere, diversitat familiar? Creiem que la diversitat ens pot enriquir, forma part de la societat, no creus?
- Què creus que hauríem de fer o podem fer perquè aquesta situació no torni a succeir?

GUIA D'ENTREVISTA AMB L'ALUMNAT PRESUMPTAMENT ASSETJAT

- Com et sents en el centre educatiu? Amb el professorat, amb els teus companys/es?
- Com et portes amb la teva família?
- Has vist que insultin, es burlin o deixin de costat alguna persona en el col·legi/Institut?
- Et sembla que l'existència d'aquests insults, burles, (altres situacions) són ... (resposta)
- Has discriminat o burlat d'algun company/a per alguna raó o motiu?
- S'han burlat de tu, t'han insultat o discriminat per alguna raó o motiu?
- Se'ns ha comentat que has tingut un problema amb (nom de la persona/es presumptament assetjadora/es). Pots explicar-me què ha passat?
- Per quins motius creus que ha passat?
- Alguna persona t'ha ajudat?
- Com et sents amb aquesta situació?
- Com has reaccionat davant aquesta situació? Ho has comentat/explicat a algú? Ho has comentat/explicat a la teva família?
- És la primera vegada que vius una situació d'agressió i/o discriminació? (en cas negatiu) Quantes vegades has viscut aquesta situació? És recurrent?
- Com et portes amb la teva família? Creus que et poden ajudar a resoldre aquesta situació?
- Què et sembla si parlem d'aquest tema amb la teva família?

GUIA D'ENTREVISTA AMB L'ALUMNAT PRESUMPTAMENT TESTIMONI

- Com et sents en el centre educatiu? Amb el professorat, amb els teus companys/es?
- Has vist que insultin, es burlin o deixin de costat alguna persona en el col·legi/Institut?
- Et sembla que l'existència d'aquests insults, burles (altres situacions) són ... (resposta)
- Has discriminat o burlat d'algun company/a per alguna raó o motiu?
- S'han burlat de tu, insultat, discriminat per alguna raó o motiu?
- Se'ns ha comentat que has pogut presenciar una situació amb (nom de la persona/es implicades en el possible cas d'assetjament). Pots explicar-me què ha passat?
- Per quins motius creus que va passar?
- Com has reaccionat davant aquesta situació?, ho has comentat/explicat a algú?
- És la primera vegada que vius una situació d'agressió i/o discriminació? (en cas negatiu) Quantes vegades has viscut aquesta situació? És recurrent?
- Què creus que hauríem de fer perquè aquesta situació no torni a succeir?

GUIA D'ENTREVISTA AMB FAMILIARS I/O PERSONES RESPONSABLES DE L'ALUMNAT QUE PRESUMPTAMENT HA EFECTUAT L'ASSETJAMENT

- Li convoquem a aquesta entrevista perquè (nom de la persona presumptament assetjadora) ha tingut un problema amb un/a company/a en el centre educatiu. Tenen coneixença de la situació?
- Informar o complementar la informació obtinguda del cas
- Per quins motius creuen que ha succeït això?
- Sembla que la discriminació pot estar relacionada amb l'orientació sexual, identitat de gènere o diversitat familiar? Quina informació tenen al respecte? Quina opinió us mereixen aquestes qüestions?
- Heu parlat (nom de la persona presumptament assetjadora) sobre aquestes temàtiques?
- (Si és procedent) Teniu coneixement que el AMPA/AFA ha organitzat activitats relacionades amb aquestes temàtiques?
- Quines mesures heu adoptat o adoptaran arran d'aquests fets?

- En cas que es confirmi la situació d'assetjament, caldrà informar sobre les mesures a adoptar pel centre educatiu que aniran dirigides a totes les parts implicades.

GUIA D'ENTREVISTA AMB FAMILIARS I/O PERSONES RESPONSABLES DE L'ALUMNAT QUE PRESUMPTAMENT ÉS ASSETJADA

- Li convoquem a aquesta entrevista perquè (nom de la persona presumptament assetjada) ha tingut un problema amb un/a company/a en el centre educatiu. En tenen coneixença de la situació?
- Informar o complementar la informació obtinguda del cas.
- Per què motius creuen que ha succeït això?
- Sembla ser que la discriminació pot estar relacionada amb l'orientació sexual, identitat de gènere o diversitat familiar? Quina informació tenen al respecte? Quina opinió us mereixen aquestes qüestions?
- Heu parlat (nom de la persona presumptament assetjada) sobre aquestes temàtiques?
- (Si és procedent) Teniu coneixença que el AMPA/AFA ha organitzat activitats relatives a aquestes temàtiques?
- Quines mesures heu adoptat o adoptaran arran d'aquests fets?
- En cas que es confirmi la situació d'assetjament, informar sobre les mesures a adoptar pel centre educatiu, les quals aniran dirigides a totes les parts implicades.

És important indicar que les situacions de l'LGBTI-fòbia també poden donar-se en el nucli familiar. En cas que el desenvolupament de l'entrevista amb l'alumnat assetjat hi hagi indicis o sospites de situacions discriminatòries a l'interior de la família, no abordar les particularitats sobre la diversitat afectiva sexual i de gènere (orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere). Aquesta desprotecció infantil està prevista en la legislació vigent i transcendeix els recursos i les competències dels centres educatius i serà necessari sol·licitar ajuda externa. En cas de no considerar discriminació en l'interior de la família, es procedeix a abordar l'entrevista tenint sempre especial cura a l'hora de tractar temàtiques sensibles. Recalcar que l'entrevista és un mecanisme per obtenir informació, aclarir i/o identificar una situació que pot comportar un conflicte de convivència en el centre educatiu.

Finalment, indiquem diferents senyals que poden indicar que infants/adolescents està patint assetjament escolar (incloent-hi la motivació d'orientació, identitat i/o expressió de gènere). S'ha de prestar especial atenció a aquests senyals tant en l'entorn escolar com en el familiar. Això no vol dir que l'acompliment d'aquests senyals indiqui una confirmació total d'una situació d'assetjament escolar per OSIEG, simplement són indicadors per indagar amb més detall quina problemàtica poden estar patint les infants i adolescents.

5.3 Eines per a prevenir i actuar contra l'assetjament escolar per OSIEG

Queda palès que en l'última dècada l'assetjament escolar per OSIEG ha estat una temàtica de creixent importància i rellevància per diferents agents institucionals i socials. Malgrat que s'han posat en marxa polítiques públiques i programes d'intervenció per abordar la temàtica, les manifestacions d'assetjament escolar per OSIEG continuen invisibilitzades en la seva majoria, donada la seva gravetat i el potencial destructiu de la cohesió i convivència social en les nostres comunitats educatives.

En aquest apartat indiquem diferents eines que es poden desenvolupar i creiem necessàries per intervenir contra l'assetjament escolar per OSIEG:

- **Sensibilització.** Realitzar campanyes de sensibilització o sumar-se a les ja existents. Per exemple des de l'Observatori Contra l'Homofòbia hem realitzat un clip anomenat "Tot bé". Aquests tipus de campanyes serveixen per construir discursos alternatius a favor de la diversitat afectiva sexual i de gènere. El repte que planteja aquesta estratègia és com arribar a les persones que encara no estan conscienciades i senten que tenen legitimitat per exercir assetjament escolar per OSIEG.
- **Educació.** En aquest àmbit s'han d'incloure múltiples estratègies: des de l'educació en les escoles i instituts a través d'assignatures curriculars fins programes i/o tallers formatius que incorporin la diversitat afectiva sexual i de gènere basada en els drets humans i un enfocament d'interculturalitat. La normativa del centre i els Plans d'Acció Tutorial (PAT), que marquen les línies estratègiques del centre haurien de fer menció a la diversitat afectiva sexual i de gènere. Tanmateix, la direcció i el claustre de professorat pot comptar amb

l'expertesa del teixit associatiu LGBTI per portar a terme accions educatives en aquest àmbit.

- **Capacitació.** Realitzar programes formatius dirigits a: (1) empoderar a les víctimes potencials i als col·lectius que treballen amb elles sobre el marc legal, els seus drets i els recursos disponibles per fer aquests drets efectius; (2) formar a les institucions i administracions que tenen l'obligació i les competències per garantir els drets humans; (3) formar al professorat de primària i secundària per que incorpori en el seu treball diari en l'àmbit de l'educació els drets humans i interculturals.
- **Denúncia.** Depenent de la gravetat de la situació d'assetjament escolar per OSIEG, denunciar o acompanyar a la víctima en la denúncia dels fets potencialment constitutius de delictes utilitzant els mecanismes legals pertinents.
- **Notificació.** Existeixen diversos mecanismes en els quals podem reportar situacions discriminatòries. Algunes organitzacions de la societat civil, s'encarreguen de recollir dades (generalment, sobre delictes que afecten a col·lectius específics, com és el col·lectiu LGBTI). Per exemple, l'Observatori Contra l'Homofòbia registra en any natural totes les incidències LGBTI-fòbiques que són comunicades a l'entitat.
- **Monitoreig.** Desenvolupar sistemes de recollida d'informació sobre incidents que poden portar a una situació d'assetjament escolar per OSIEG. La garantia estadística és important, amb independència de possibles accions legals, les dades poden sistematitzar-se i posar-se al servei d'altres estratègies, com per exemple utilitzar-los com a estratègia d'incidència política o de campanyes de sensibilització.
- **Acompanyament a les víctimes.** En casos d'assetjament escolar per OSIEG, la comunitat educativa hauria de tenir recursos adients, pot ser rebre el recolzament d'entitats o persones expertes acompanyin a les víctimes i al seu context més proper, si és necessari, oferint un assessorament legal i una atenció psicosocial.
- **Incidència política.** Realitzar campanyes i/o accions dirigits a les autoritats perquè adoptin mesures orientades a prevenir, condemnar i combatre la discriminació per orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere en els espais educatius, apel·lant especialment en la responsabilitat que tenen de dirigir polítiques públiques que implementin els diferents marcs legals

existents, a més de promoure en els seus discursos la igualtat i la dignitat de totes les persones.

- **Acció quotidiana.** La transformació social és qüestió de totes, per tant, si detectem en la nostra quotidianitat expressions i/o conductes discriminatòries ja sigui en un context presencial o virtual, intervenir contribuint discursos alternatius posant de relleu la riquesa humana de la diversitat afectiva sexual i de gènere.

6. Recursos i bones pràctiques

Donada la situació de vulnerabilitat en la qual es troben les persones que reben assetjament escolar per OSIEG i l'afectació que implica no només a la persona que pateix la discriminació, sinó al seu context social més proper i a la comunitat educativa on s'hi insereix, dificultant la convivència en el mateix centre educatiu, es considera oportú abordar els recursos que es destinen per fer-li front tant des de l'administració pública, des de l'associacionisme i des dels centres educatius, considerant a més els recursos que les persones afectades i/o implicades en una situació d'assetjament escolar per OSIEG poden desenvolupar en determinades situacions. En aquesta aproximació es procura fer una concreció en aquelles mesures destinades de forma especial a prevenir, detectar i intervenir en aquest tipus d'assetjament.

Un primer debat que es podria obrir seria al voltant de la suficiència d'aquests recursos tractant a més el seu abast dins de les comunitats educatives i l'abordatge per part dels diferents agents educatius que la conformen. Des de les administracions públiques s'ha legislat i s'han articulat diversos instruments per a garantir els drets de totes les persones i l'erradicació de la violència a partir del reconeixement de la dignitat humana i de la igualtat formal, pròpies d'una societat moderna i democràtica. Tanmateix, aquests avenços no tenen un correlat idoni en les pràctiques socials de la vida quotidiana, on les interaccions personals es veuen sovintejades per l'abús i l'exercici de poder que posen en risc les aspiracions d'equitat i justícia.

Tanmateix, en aquest apartat recollim algunes bones pràctiques a tall d'exemple, les quals aborden la diversitat afectiva sexual i de gènere i familiar en els centres educatius que s'estan portant a terme en altres països, en diverses comunitats autònomes i en alguns centres

educatius concrets que han estat referència per posar en marxa el treball de la convivència en la diversitat.

Aquests exemples ens mostren que és possible dur a terme accions concretes en tots els nivells en els quals es prenen decisions i que tenen una influència en la realitat quotidiana de les comunitats educatives. Aquestes accions tenen un impacte directe i real, mostrant-nos el camí cap a una educació en diversitat afectiva sexual i de gènere és possible.

6.1 Bones pràctiques internacionals

La UNESCO ha realitzat diferents accions darrere de la diversitat i la lluita contra l'LGBTI-fòbia. A Amèrica Llatina, específicament a Cuba, va treballar amb Cenesex (Centre Nacional d'Educació Sexual) en dos estudis: una anàlisi de la situació del sector educatiu davant l'assetjament homofòbic i transfòbic, i un estudi sobre les experiències de violència d'adults joves LGBTI quan van estar a l'escola. En 2017, la UNESCO va dirigir un grup de treball expert en educació per al desenvolupament d'un índex internacional d'inclusió LGBTI i l'any 2018, va publicar la guia tècnica internacional sobre educació en sexualitat. La guia té per objectiu que les autoritats educatives i de salut, així com altres autoritats rellevants, s'enforteixin en el desenvolupament i implementació de programes i materials d'educació sexual integral, reflectint les necessitats dels i les estudiants LGBTI. El mateix any, UNESCO dóna suport a una consulta global *online* realitzada per MAG Jeunes LGBTI sobre com fer que l'Agenda de Desenvolupament Sostenible 2030 per a educació i salut sigui més inclusiva per a les i els joves LGBTI, els quals es van presentar en la segona conferència de Equal Rights Coalition (ERC) al Canadà (ILGA, 2019).

Al sud d'Àfrica, diversos països van participar en la primera reunió Ministerial Internacional del sector educatiu i la violència homofòbica i transfòbica organitzada per la UNESCO. Maurici, Sud-àfrica i Moçambic es van unir als països signants de l'anomenat a l'acció patrocinat per la UNESCO per a garantir una educació inclusiva i equitativa per als i les estudiants en un entorn lliure de discriminació i violència, inclosa la discriminació i la violència basada en l'orientació sexual i la identitat/expressió de gènere (ILGA, 2019).

A la regió andina de Llatinoamèrica, les polítiques de protecció de drets humans de la població LGBTI han aconseguit avanços

significatius en el marc normatiu. No obstant això, exercir aquests drets en la pràctica està limitat per les amenaces i pressions de grups neoconservadores. Aquests grups antidrets deslegitimen a l'activisme assenyalant que els mou una "ideologia de gènere", promovent la supressió dels drets conquistats i el retir de programes d'educació sexual integral i de promoció de la convivència escolar del currículum educatiu públic (ILGA, 2019).

La regió Mesoamericana, que inclou a Mèxic i la majoria dels països de Centreamèrica: s'estén per Mèxic, Guatemala, El Salvador, Belize, Hondures, Nicaragua i Costa Rica, ha eliminat la criminalització explícita de la comunitat LGBTI per la seva condició. No obstant això, contínuament el desafiament per aconseguir un canvi cultural, on més que la condició legal, s'aconsegueix la integració i reconeixement social del col·lectiu (ILGA, 2019).

L'estat canadenc del Quebec, dissenya un **Pla d'Acció Governamental de Lluita contra l'Homofòbia** (2011-2016), amb una dotació pressupostària per aconseguir els seus objectius. Aquest pla pretén conèixer la realitat de les minories sexuals a través de la realització de recerques per a sensibilitzar i educar. Posa especial interès en els contextos escolars, atenent la necessitat d'incloure la formació de docents i futurs docents en qüestions de diversitat sexual i d'identitat de gènere per evitar l'homofòbia i la transfòbia i incloure la diversitat sexual en l'educació sexual. A propòsit d'aquest pla el Ministeri d'Educació aborda la lluita contra l'LGBTI-fòbia en els seus plans d'acció i de lluita contra l'assetjament escolar. Es creen un nou **Pla d'Acció Governamental contra l'Homofòbia i Transfòbia** per als anys 2017-2022. Continua les accions empreses en el pla d'acció anterior, però incorpora nous elements per a atendre les realitats emergents. Estableix cinc prioritats: obertura a la diversitat sexual, respecte pels drets i el suport dels membres de les minories sexuals, la creació d'una societat segura i inclusiva, l'adaptació dels serveis públics, i la coherència i efectivitat de les accions (Ministère de la Justice, 2017).

La Xarxa Iberoamericana d'Educació LGBTI llança **Sumant Llibertats: Guia iberoamericana per a l'abordatge de l'assetjament escolar per homofòbia i transfòbia** on es recull informació sobre la realitat de les persones LGBTI i l'espai educatiu a l'Argentina, Bolívia, Xile, Colòmbia, l'Equador, Espanya, Paraguai, el Perú, l'Uruguai i Veneçuela. Aquesta guia sorgeix de la societat civil, específicament d'una sèrie d'associacions i entitats que lluiten per a erradicar

l'LGBTI-fòbia. En aquesta, es recopilen estratègies i continguts promotores de la igualtat i de la no discriminació, explicant la legislació de cada país juntament amb els recursos on acudir en cas d'una agressió LGBTI-fòbiques (De Stéfano Barbero i Pichardo Galán, 2016).

6.2 Bones pràctiques estatals

El govern espanyol va adoptar una Llei que regula la **Rectificació d'Esments en el Registre del Sexe de les Persones** (2007) sobre la qual es permet el canvi del marcador sexual femení o masculí quan es demostra l'existència de disfòria de gènere, un diagnòstic psiquiàtric que patologitza les persones trans, en les persones majors de 18 anys. A més, inclou el canvi de nom registrat pel nom que la persona tria perquè sigui concordant amb la identitat de gènere sentida. (IGLYO, 2018).

El 2013 s'aprova la **Llei per al millorament de la qualitat de l'educació**, en la qual es prohibeix la discriminació per motius d'orientació afectiu sexual o identitat de gènere, estipulant com una falta greu que ha de sancionar-se amb una mesura correctiva (IGLYO, 2018).

El 2015, el Ministeri d'Educació coordina, mitjançant un procés participatiu, l'elaboració del **Pla Estratègic de convivència escolar** a través d'un Grup Tècnic integrat per representants de les comunitats i ciutats autònomes i organismes governamentals. Aquest pla s'enfoca en la prevenció de tota mena d'intimidació i violència escolar (IGLYO, 2018).

Al mateix any es publica el manual "**Abrazar la Diversidad: propuestas para una educación libre de acoso homofóbico y transfóbico**", editat per l'Institut de la Dona i per a la Igualtat d'oportunitats. Aquest document aborda l'assetjament escolar per homofòbia i transfòbia, definint de forma senzilla i accessible el fenomen i les seves complexitats, assenyalant marcs legals i bones pràctiques tant nacionals com internacionals. Finalment, es proposa una sèrie de recomanacions i suggeriments per a prevenir, detectar i actuar contra l'assetjament homofòbic i transfòbic en els centres educatius. Es proposa així un protocol d'actuació per als centres que vulguin seguir aquest model, així com material necessari per a poder implementar-ho (Pichardo Galán, et al., 2015).

La Conselleria d'Educació, Cultura i Esport de la Junta d'Andalusia a través de la Direcció General de Participació i Equitat va presentar l'any

2014, el **Protocol d'actuació sobre identitat de gènere en el sistema educatiu andalús**. El protocol és detallat i comprensiu i pot servir de referència sobre la forma de procedir quan qualsevol alumnat (a través de la seva família o persones tutores si és menor d'edat) sol·licita una atenció educativa conforme a una identitat de gènere diferent de l'assignada al néixer. El protocol no tracta d'un circuit tancat com si fos un manual d'instruccions a l'ús, sinó que recull uns principis generals d'actuació que s'hauran d'adaptar a les singularitats de cada cas. Es detalla un procediment de comunicació i identificació les mesures organitzatives i educatives que deuen adoptar els centres, actuacions amb la comunitat educativa (alumnat, famílies i professorat) i un apartat especial per prevenir, detectar i intervenir davant de possibles casos d'assetjament escolar motivats per transfòbia.

A les Illes Canàries, la Conselleria d'Educació, Universitats i Sostenibilitat ha incorporat la prevenció i detecció de l'assetjament per OSIEG de forma transversal en totes les seves línies d'actuació. D'aquesta manera, duu a terme una **Acreditació en Igualtat** del professorat per a les persones responsables de la coeducació dels centres públics no universitaris que inclou entre els seus objectius fomentar el respecte i integració de la diversitat afectiva i sexual. Aquesta acreditació és pionera en tota Espanya i aborda en el procés formatiu coneixements específics sobre prevenció de l'assetjament per OSIEG.

Les lleis antidiscriminatòries LGTBI de diverses comunitats educatives recullen en el seu articulat un apartat específic de mesures a prendre en l'àmbit de l'educació, destaquem el **Pla integral sobre educació i diversitat LGTBI** de la llei de la comunitat d'Extremadura, que contempla l'ús de materials i continguts educatius inclusivament respecte a la diversitat afectiva sexual i de gènere; accions per detectar, prevenir i protegir a les minories sexuals en els centres educatius i formació del personal docent sobre diversitat afectiva sexual i de gènere i familiar per persones LGTBI.

Al País Basc, existeix un servei denominat **Berdindu Skola** que penja del Servei Berdindu, un servei d'atenció a lesbianes, gais, bisexuals i transsexuals de la Direcció de Política Familiar i Desenvolupament Comunitari. Berdindu Skola ofereix una primera atenció i orientació a centres amb problemàtiques de discriminació per orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere i un suport tècnic i formació bàsica personalitzada a centres amb interès per integrar la perspectiva de Diversitat Sexual en el seu Pla Curricular. El servei

està dirigit a escoles de primària i instituts de secundària i concretament a les persones orientadores, consultores, direcció del centre i professorat en general.

A la comunitat de Navarra, el **Programa SKOLAE** inspira el treball dels centres i comunitats educatives de Navarra per facilitar a tot l'alumnat la possibilitat d'aprendre a viure en igualtat. Es tracta d'un procés que s'ha d'assentar en el coneixement, la llibertat i la capacitat de decidir sobre el futur sense condicionants de gènere, aprenent a identificar les desigualtats, a lluitar contra elles i a exercir el dret a la igualtat en l'àmbit de cada cultura, religió, classe social, situació funcional, identitat o orientació sexual, etc.

SKOLAE neix amb l'objectiu d'acompanyar i sistematitzar aquest procés educatiu; el programa desenvolupa l'itinerari d'aprenentatge establert en el pla de coeducació 2017-2021 per als centres i comunitats educatives de Navarra elaborat pel departament d'Educació del Govern de la Comunitat Foral de Navarra. Tanmateix, incorpora continguts que recorren l'itinerari de forma transversal com la prevenció de les violències contra les dones i les nenes, la visibilitat de les dones i les seves aportacions, el respecte per les identitats, les cultures, les sexualitats i la seva diversitat, les noves masculinitats igualitàries i feminitats apoderades i la participació social i el compromís compartit de fer realitat la igualtat.

6.3 Bones pràctiques autonòmiques i locals a Catalunya

En aquest apartat exposem un tast de bones pràctiques d'accions autonòmiques i/o municipals realitzades i accions portades a terme des del tercer sector per intervenir en l'assetjament escolar per OSIEG. Som conscients que hi ha multiplicitat d'agents que s'esforcen i realitzen accions per intervenir en l'assetjament escolar per OSIEG, sobretot des del tercer sector, sense ànims de representació, tractarem algunes d'aquestes accions a tall d'exemple.

La **Generalitat de Catalunya**, pel curs 2017 - 2018 engega el **Programa #Aquíprobullying**, que consisteix a oferir eines i recursos, pels centres educatius i a la comunitat educativa, per actuar davant les situacions de risc d'assetjament escolar evitant o aturant possibles casos alhora que es contribueix al desenvolupament personal i social de l'alumnat durant la seva escolarització, fomentant les actituds i els valors propis de la competència social i ciutadana que els capacitin per conviure, des del respecte als altres i el valor a la

diferència, en un marc de valors compartits. Si be és cert, que el programa té un caràcter generalista facilita recursos i estratègies tant a professorat com a les famílies per ajudar a l'alumnat a desenvolupar capacitats que els han de facilitar una bona relació interpersonal, així com la gestió de conflictes tant a l'aula com fora d'ella i per prevenir i aturar possibles situacions d'assetjament, entre aquestes situacions es podria trobar l'assetjament escolar per OSIEG. En el curs 2017 - 2018 el van implementar 140 centres educatius i en el curs 2018 - 2019 s'han afegit 34 centres més.

A nivell específic, a l'any 2009 elabora el dossier "**La presència LGTB a l'àmbit educatiu. Eines per a la informació, reflexió i formació**" (Otero, 2009). Aquest dossier consta d'un repàs del marc legal per tractar la diversitat afectiva sexual i de gènere en l'àmbit educatiu; aporta una valoració sobre les polítiques d'igualtat, es basa en una mirada des de l'educació del fet LGBTI a les escoles amb la seva aposta per transversalitzar la diversitat afectiva sexual i de gènere en el programa curricular i la seva visió integradora de participació per part dels diferents agents que componen una comunitat educativa: direcció, professorat, alumnat i famílies. Posa l'èmfasi en la formació tant en un nivell reglat com no reglat (espais de lleure) i alerta sobre el fenomen de l'assetjament escolar per OSIEG. Tanmateix, entrecreu altres realitats com la multiculturalitat en l'àmbit educatiu a l'hora de tractar la diversitat afectiva sexual i de gènere i també posa el focus en les estructures societàries que finalment legitimen certes actituds discriminatòries, davant d'això dona unes pinzellades sobre noves masculinitats que posteriorment s'han anat treballant. Finalment, el dossier consta d'un ampli ventall de recursos que poden ser útils per a les professionals de l'àmbit educatiu i les famílies.

La Regidoria de Feminismes i LGBTI de l'Ajuntament de Barcelona presenta l'octubre del 2016 el **Pla Municipal per la Diversitat Sexual i de Gènere (2016 - 2020)** que té com a finalitat promoure la perspectiva de diversitat sexual i de gènere i per a l'eliminació de les desigualtats i violències que es deriven de l'orientació sexual, identitat de gènere i les diferències en el desenvolupament sexual. En el mateix document, dins de l'eix Barcelona Ciutat de Drets, es fa referència al model coeducatiu que implica promoure la igualtat real d'oportunitats entre homes i dones, i alhora eliminar qualsevol mena de discriminació per raó d'orientació sexual, identitat de gènere o expressió de gènere. L'Ajuntament de Barcelona promou diferents actuacions davant la

problemàtica del ciberassetjament entre les quals podem destacar l'organització de les jornades internacionals "#BCNvsOdi: Estratègies per combatre la intolerància a les xarxes socials", que van tenir lloc a Barcelona els dies, 2 i 3 de març del 2017. Aquestes jornades implementen una de les prioritats temàtiques del Programa "Barcelona Ciutat de Drets" en la lluita contra el discurs d'odi i no discriminació que inclou la lluita contra l'LGBTI-fòbia en totes les seves manifestacions, entre elles l'assetjament escolar per OSIEG.

Les mesures recollides en el Pla Municipal LGBTI encaixen en el marc normatiu de la Llei 11/2014. Específicament, l'article 12 detalla les mesures a implementar en l'àmbit de l'educació. El seu articulat recull la necessitat de formació i sensibilització dels professionals de l'educació, estableix la necessitat d'eliminar qualsevol tipus de discriminació per raó d'orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere, així com vetllar per la diversitat afectiva i sexual, la identitat de gènere i que els diferents models de família siguin respectats en els diferents àmbits educatius, evitant d'aquesta manera discriminacions en els continguts del material escolar. També fa referència tant a l'educació formal com a l'educació en el temps de lleure. Respecte a la convivència i la implicació de tota la comunitat educativa, destaquem el punt sis, establint que:

S'ha de vetllar per la conscienciació i la prevenció de la violència per raó d'orientació sexual, identitat de gènere o expressió de gènere i oferir mecanismes al centres perquè detectin situacions de discriminació o exclusió de qualsevol persona per les dites raons. En aquest sentit, s'ha de promoure el desplegament efectiu de plans de convivència amb un èmfasi especial en les mesures de prevenció i d'actuació contra l'assetjament de què poden ésser objecte les persones LGBTI en el medi escolar (Llei 6730, p. 7).

Destaquem la mesura de govern implementada per l'Ajuntament de Barcelona entre els anys 2014 i 2016 que assenyalava com abordar les polítiques de la diversitat sexual i de gènere en la **Mesura de govern Xarxa d'Escoles i Instituts per la Igualtat de i la No-Discriminació** (2014). Tracta sobre un programa de coeducació, amb una perspectiva de prevenció de la violència masclista i discriminació per raó de diversitat, alhora que de promoció de relacions equitatives i respectuoses de reconeixement de la diferència. Es fa un treball transversal de formació del professorat principalment en dos àmbits: diversitat sexual i de

gènere i diversitat funcional i diversitat d'ètnia amb l'objectiu que posteriorment aquest professorat treballi aquests conceptes a les assignatures de manera transversal.

Tanmateix, el Tercer Sector també porta treballant en aquestes temàtiques molts anys, sent un agent especialitzat i intervenint en l'àmbit educatiu, de vegades amb propostes pioneres en la matèria. Un dels exemples és el programa creat per l'associació **Famílies LGBTI: El Programa Educatiu Escoles Rainbow (PEER)**.

L'entitat Famílies LGBTI porta des de l'any 2016 aplicant a diversos centres educatius el **Programa PEER**. És un programa de formació i implementació educativa d'inclusió de la diversitat familiar afectiva LGBTI+ i d'orientació i expressió de gènere en escoles d'infantil, primària i secundària.

El projecte se centra en la prevenció de conductes LGBTI-fòbiques i en la prevenció de la marginació social de les persones LGBTI (i les seves famílies) i de les famílies LGBTI però també és un projecte que vol celebrar la igualtat i la diversitat des de la diferència. I això implica promoure valors i actituds de respecte mutu no només com una forma de prevenir l'LGBTI-fòbia, sinó també com una forma de créixer i ser educat en el respecte a la diferència i la singularitat de totes les persones. Es vol prevenir per evitar casos de l'LGBTI-fòbia en totes les seves expressions: insults i vexacions, agressions físiques, estereotips, marginació social, marginació laboral, problemes de salut, etc. Encara que el focus es posa en la comunitat educativa, els seus continguts volen abastar una mirada amplia a la societat.

Proporcionen a les escoles les eines necessàries per potenciar les actituds de respecte i integració de la diversitat afectiva-sexual i familiar així com l'acceptació normalitzada de tota mena de diversitat sexual i afectiva, d'identitat i expressió de gènere i dels diferents models de família.

Com hem vist anteriorment, la coneixença de la diversitat afectiva sexual i de gènere assenyalava ser un indicador facilitador i preventiu de les conductes LGBTI-fòbiques, és per això que el PEER té com a objectiu principal promoure el coneixement sobre diversitat afectiva i familiar en professorat i alumnat.

Aquest programa proporciona al potencial alumnat LGBTI les estratègies per gestionar la seva orientació i l'expressió de gènere en el moment que prenguin consciència de qui són. També a l'alumnat heterosexual per tal que puguin viure en llibertat com volen expressar

la seva identitat sense les limitacions del model binari i heteronormatiu. Finalment, reduïm considerablement l'aparició de l'homofòbia, la lesbofòbia, la bifòbia i/o la transfòbia perquè en nomenar i parlar en un context formal sobre persones LGBTI per "normalitzar" la seva existència i eliminar l'estigma que encara suposa ser persona LGBTI en diferents contextos.

Els programes contra l'LGBTI-fòbia haurien de realitzar-se des d'una perspectiva transversal i globalitzadora. En aquest cas es requereix la intervenció de tot el professorat del centre, dels equips directius i fins i tot del personal no docent del centre. L'alumnat aprèn dintre i fora de l'aula. Sabem que l'assetjament escolar per OSIEG té lloc als diferents indrets del centre educatiu (patis, passadissos, vestuaris, entre d'altres); per la qual cosa és important que la percepció de la diferència s'ha de viure en positiu i ha de tenir el suport de tot el centre.

El programa consta de 5 aspectes essencials de la implementació del PEER utilitzant un seguit d'estratègies: (1) Formació: perspectiva de la diversitat afectiva sexual i de gènere; (2) Legislació: basada en el marc legal vigent que sustenta les diferents accions educatives; (3) Currículum: aporta metodologies i eines didàctiques les quals es poden incorporar al currículum educatiu; (4) Visibilitat: difusió a través del Centre i del Departament Educatiu sobre el programa i (5) Entorn: crear un entorn on el personal docent i no docent se senti segura per expressar amb total llibertat la seva orientació sexual i/o identitat de gènere.

Una altra bona pràctica és la constitució de la **Comissió Educativa del Casal Lambda** creada des de fa aproximadament 30 anys, pionera en tractar l'educació sobre la diversitat afectiva sexual i de gènere en els nostres espais educatius. La seva visió de l'educació és lliure i crítica, una eina clau per aconseguir canvis en la nostra societat.

Es treballa a fons el tema educatiu fent xerrades, tallers, vídeos, fòrums, elaborant materials didàctics, assessorant a particulars i institucions entre d'altres activitats. No es tracta tant de transmetre determinats continguts sobre l'homosexualitat i la homofòbia, sinó més aviat d'incidir sobre les actituds, vetllant per un ple desenvolupament de la persona des d'una perspectiva reflexiva i transformadora de la realitat.

Dins de la comissió educativa destaquem el concurs de **Curtmetratges Contra l'LGBTI-fòbia Implica't**. L'objectiu d'aquest concurs és fomentar la producció de curtmetratges que contribueixen al reconeixement social del col·lectiu LGBTI. Aquesta convocatòria va

dirigida a l'alumnat de tots els centres educatius de secundària, batxillerat, cicles formatius i ensenyaments postobligatoris (no universitaris) així com als casals i entitats de joves de Catalunya. Es pretén fomentar la realització de curtmetratges al voltant de temes relacionats amb l'assetjament escolar per motius d'orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere.

En el Pacte DASIG per la Diversitat Afectiva Sexual i d'Identitat de Gènere a Terrassa, elaborat conjuntament l'Ajuntament de Terrassa i l'entitat LGTB Terrassa van organitzar el **Curtmetratge SILENCI**. Curtmetratge contra l'LGBTI-fòbia a les aules. Aquest projecte es realitza en col·laboració amb els Mossos d'Esquadra i té com a objectiu sensibilitzar el món educatiu sobre la igualtat i la no discriminació.

Finalment, esmentem dos **estudis realitzats per l'Observatori Contra l'Homofòbia** en els anys 2016 i 2017 a un institut d'Hospitalet de Llobregat i a dos instituts de Manresa sobre l'impacte de l'assetjament escolar per OSIEG en els instituts. L'estudi pretén tenir una visió holística de l'alumnat sobre la diversitat afectiva sexual i de gènere a través d'una explotació quantitativa a través d'una enquesta que tracta els següents eixos: (1) aspectes descriptius generals; (2) coneixença de persones del col·lectiu LGTB; (3) percepció del tracte al col·lectiu LGTB; (4) comportaments cap a persones que són o semblen LGTB; (5) actituds davant la diversitat afectiva sexual; (6) prejudicis i estereotips davant la diversitat afectiva sexual; (7) temàtiques d'interès davant la diversitat afectiva sexual i (8) models de famílies.

Els resultats d'aquests estudis són similars, es pot concloure que en general, l'ambient de convivència percebut al centre educatiu és habitualment positiu per a l'alumnat. No obstant això, els resultats mostren una consciència clara que existeixen actes discriminatoris diversos de caràcter LGTB-fòbic (insults, burles, exclusió, amenaces...). Si bé són una minoria els que reben aquests actes reprovables, afecten tanmateix la totalitat de la comunitat educativa perquè el fet de presenciar o rebre aquestes conductes hostils que reproduïxen el sistema sexe-gènere i l'heteronormativitat, genera dinàmiques d'exclusió i situacions de tensió i intranquil·litat en l'espai educatiu.

7. Conclusions i reflexions

Voldríem començar les conclusions evidenciant novament que darrere el concepte d'**assetjament escolar per orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere** (per OSIEG) no hi ha una sola realitat. L'assetjament escolar per OSIEG no deixa de ser un constructe, una simplificació que ens facilita l'apropament a un fenomen complex i variat i que actualment està en plena ebullició d'intervenció per diferents agents institucionals i socials.

Avui dia, la societat sembla haver adquirit més consciència sobre aquesta problemàtica i la necessitat de frenar la seva presència als centres educatius. Però no podem oblidar que tot i els esforços que es fan per erradicar aquesta situació, el seu control és difícil (sobretot, fora de l'entorn escolar) i les possibles conseqüències de les víctimes i del context social on s'insereix la situació discriminatòria de l'assetjament poden ser molt variades.

En aquest apartat, volem exposar algunes reflexions relacionades amb el contingut expressat en el dossier i assenyalar, sense pretensió de tenir les estratègies i veritats absolutes, els reptes que tenim com a societat.

Podem afirmar que existeix cert consens en comprendre l'assetjament escolar per OSIEG com el **rebuig, la discriminació i/o violència des de les institucions, estructures socials i persones individuals cap a persones que no conformen amb les normes del sistema sexe-gènere**, és a dir, cap a les persones que s'identifiquen o són percebudes com a persones LGBTI i que pot comportar l'abandonament del centre, la desmotivació personal i fins i tot comportaments autolesius.

La primera reflexió que volem compartir és comprendre que l'assetjament escolar per OSIEG **esdevé una problemàtica social** que ha de ser tractada i corregida i que s'ha d'intervenir des de diferents arestes i on el treball s'ha de realitzar en el si de la comunitat educativa. S'ha de prendre consciència que totes ens hem socialitzat en l'LGBTI-fòbia, com en el masclisme, racisme, entre altres sistemes d'opressió que fa palesa les situacions de discriminació i desigualtat en els nostres carrers i, per tant, en els diferents àmbits on transitem al llarg de la vida, com l'àmbit educatiu. La importància radica en què comprenem que l'assetjament influeix en les "solucions" (accions) d'intervenció portades a terme, i que a més són previstes en la implementació de la Llei 11/2014 contra l'LGBTI-fòbia.

Vivim en societats que tendeixen a culpabilitzar l'individu fent-lo responsable últim de la situació personal que pot estar travessant, quan és palpable i sabut que l'estructura social d'una societat condiciona a gran escala les condicions de possibilitat de viure una situació discriminatòria i la qualitat de vida de les persones que hi viuen aquestes situacions. Per tant, **existeix el perill d'individualitzar i patologitzar la problemàtica en els cossos i identitats individuals implicades en l'assetjament**, tant de les persones que reben la discriminació com les persones que la realitzen.

Els programes i les accions específiques per tractar l'assetjament escolar per OSIEG són necessàries, com també ho és el fet de poder oferir un suport vital als diferents agents educatius implicats en la situació d'assetjament. En aquest sentit es fa evident la necessitat d'una **reestructuració des d'una perspectiva integral que pugui oferir una resposta a les comunitats educatives, com també que impliqui accions de transformació de les estructures socials** que finalment desencadenen en la legitimitat que encara poden pensar i sentir persones a l'hora d'exercir una agressió i/o discriminació per orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere.

Tanmateix, la conceptualització dominant sobre l'assetjament escolar per OSIEG acostuma a **posar al centre de l'equació a la persona que rep la discriminació i no tant en l'acte o pràctica discriminatòria. Per a nosaltres s'ha de posar èmfasi en el caràcter situacional i relacional de l'assetjament escolar per OSIEG**. És aquí on volem posar a debat la segona reflexió.

Les polítiques d'identitat ens han permès implantar mesures per a combatre les desigualtats (dones, obreres, minories ètniques, dissidents sexuals o discapacitades). No obstant això, hem comès l'error d'aplicar la lògica de la identitat als mateixos sistemes que provoquen l'existència de la desigualtat i la discriminació. Així, en comptes de denunciar les creixents pràctiques discriminatòries legitimades pel sexisme i/o l'homofòbia, tendim a desacreditar o insultar els individus que concorren en aquestes pràctiques titllant-los d'"homofòbics", "machirulos" etc. A aquesta estratègia en la qual normalment acostumem a caure l'anomenem psicologització (Fractalitats Investigació Crítica, 2019). I el que podem veure en aquests moments és que aquesta estratègia resulta contraproductiu almenys en dos aspectes:

En primer lloc, **situar el problema en un individu aïllat desplaça el focus des del sistema que sustenta** i legitima la seva pràctica cap

a la seva ment "malintencionada" o "ignorant". L'LGBTI-fòbia i específicament l'assetjament escolar per OSIEG deixa de ser una conseqüència d'un sistema social per convertir-se en una disposició psicològica individual de les persones que realitzen l'assetjament. Si ens creiem el mantra neoliberal segons el qual tots som individus autodeterminats per la nostra voluntat, es fa difícil explicar que hi hagi estructures socials que condicionen tant les nostres pràctiques quotidianes, com les d'aquells que es troben en una posició de poder (Fractalitats Investigació Crítica, 2019). És aquí on la perspectiva de la **coeducació** ha d'arrelar-se als centres educatius per encaminar a trencar les estructures de poder i discriminació.

En segon lloc, si la **psicologització instaura la vergonya** en qui ha incorregut en una pràctica discriminatòria, com és una situació d'assetjament escolar per OSIEG, sustentat per un sistema i sense **oferir-li un discurs alternatiu**, és fàcil que l'individu psicologitzat se senti "injustament silenciats" i, per tant, orgullós d'estar del costat de la veritat malgrat una "censura irracional" (Fractalitats Investigació Crítica, 2019). Per tant, s'ha de treballar amb les persones que realitzen l'assetjament, s'ha d'aconseguir que perdin la legitimitat que pensen que tenen per exercir pràctiques assetjadores.

La tercera reflexió a exposar és que, òbviament, celebrem que els reconeixements legals promoguin i impulsin polítiques públiques que garanteixin drets i que, com a col·lectiu organitzat, puguem participar en la presa de decisions, però creiem que hem d'anar més enllà i aportar una mirada crítica sobre la lògica de construcció d'aquestes polítiques públiques, que "defineixen i limiten els subjectes d'intervenció o de recepció de drets" sense tenir en compte a vegades accions que realment intervinguin en les estructures socials que legitimen els comportaments discriminatoris, com pot ser en una situació d'assetjament per OSIEG. Centrar-nos més en **quins mecanismes operen en les institucions que legitimen el model tradicional i heteronormatiu de funcionament de la societat per a una efectiva transformació social que comporti a l'abast a uns drets efectius**.

Finalment, el que creiem que és necessari posar de rellevància pel seu possible debat és el discurs de la diversitat. Quan parlem de diversitat o de diverses, a qui ens estem referint en concret? El discurs de la diversitat sembla molt bonic, però les "diverses", acaben sempre sent les mateixes persones. **Hem d'encaminar-nos cap a una efectiva convivència en la diversitat però entesa com un espai no localitzat en cap identitat concreta o en totes elles**, és a dir, que les persones

heterosexuals i cis també es considerin realment diverses, i amb això no volem "demonitzar" a les persones heterosexuals o cis ni molt menys, sinó al règim heteropatriarcal que opera en tots els estrats de les nostres vides i que posa en el punt de mira per a tenir més risc de viure situacions discriminatòries a les persones que s'identifiquen o són percebudes com a LGBTI.

Un cop fetes aquestes reflexions més de caràcter estructural que evidencien les desigualtats i la problemàtica de l'assetjament escolar per OSIEG, ens agradaria realitzar una aproximació més micro de la qüestió, assenyalant els diversos reptes en forma de necessitats humanes i recursos per satisfer-les a nivell **materials** (recursos econòmics humans i recursos per fer front a la prevenció, detecció i intervenció de l'assetjament escolar per OSIEG); **humanes** (persones capacitades per treballar amb aquesta temàtica); **socials** (xarxa de relacions i interaccions socials significatives) i **personals** (capacitats per fer front a situacions vitals), tot entrelaçant-les amb les diferents qüestions tractades en el present dossier.

En relació amb les necessitats materials i humanes, qualsevol millora passa per fer una aposta de formació transversal integrada en les línies bàsiques de cada comunitat educativa. Pensem fermament que la formació en diversitat afectiva sexual i de gènere ha de ser present en l'espai educatiu, que no quedi només en uns tallers i/o formacions esporàdiques donades per la sensibilització/motivació de la direcció del centre o d'alguna persona del claustre docent, sinó en programes d'intervenció que es puguin adaptar al centre fent partícips als diferents agents de la comunitat educativa, posant especial èmfasi en el personal docent. Com hem pogut veure, existeixen pràctiques a diferents nivells que poden donar molts bons resultats.

Aquesta formació implica recursos econòmics i humans i creiem que s'ha de liderar des de les polítiques d'ensenyament, tot fent complir les diverses legislacions internacionals, estatals i autonòmiques existents en matèria antidiscriminatòria.

Una altra necessitat material és la d'obtenir estadístiques sobre aquesta problemàtica social. Tot i que apostem per una visió qualitativa del fenomen, és a dir, traspasar la lògica de "quant" de problema tinc (quants casos d'assetjament escolar per OSIEG), a la lògica de tinc un problema amb l'assetjament escolar per OSIEG. Val a dir, que el registre de les situacions d'assetjament en els centres educatius de Catalunya pot servir de termòmetre i d'indicador per l'abordatge de l'assetjament escolar per OSIEG i la distribució dels diferents recursos.

Diversos organismes haurien de coordinar-se per intentar dins del possible aconseguir un registre el més homogeni possible, com poden ser la Fiscalia de Delictes d'odi i discriminació, el Departament d'Interior i els Mossos d'Esquadra, l'Àrea per la igualtat de tracte i no discriminació de les persones LGBTI de la Generalitat de Catalunya, l'Oficina per la No Discriminació de Barcelona de l'Ajuntament de Barcelona i/o Síndic de Greuges o Defensores locals.

Pel que fa a les necessitats socials, especialment en casos d'assetjament escolar per OSIEG, s'hauria d'assegurar una xarxa de professionals que treballen en el context educatiu i social on s'insereix la situació discriminatòria, com també les possibles conseqüències derivades de la situació. Treballadors socials, educadors socials, psicòlegs, professionals de l'educació i/o del teixit associatiu LGBTI (entre d'altres...) són a qui s'hauria de recórrer per una intervenció integral per establir xarxes de suport. És possible que aquestes professionals han de tractar situacions individuals i familiars complicades. Cal, per tant, cuidar al màxim aquestes professionals, reconèixer encara més la seva feina i establir les condicions adequades perquè puguin desenvolupar-la amb dignitat i eficàcia.

Tanmateix, no volem oblidar que això està relacionat amb el **context sociopolític** present, en el qual determinades forces d'ultradreta han aconseguit presència parlamentària i fins i tot poder en algunes administracions. El discurs proclamat per aquestes forces polítiques apunta com a objectiu eliminar l'educació en diversitat afectiva sexual i de gènere, assenyalen a les professionals que ens hi dediquem a aquesta matèria i volen implantar una visió educativa totalment homogènia que estableixi el funcionament del sistema sexe-gènere i exclougi a totes les experiències i identitats que no encaixin en el patró cisheteronormatiu que dicta la societat. La nostra resposta ha de ser contundent i ferma davant aquesta amenaça, s'ha demostrat que la idea de progrés relacionada a les societats liberals occidentals modernes és fàcilment desmuntable i que el perill d'involució en la garantia de drets i de conquestes realitzades per la ciutadania en diferents matèries estan en el punt de mira per part d'aquestes forces organitzades i amb un programa polític populista però clar en les seves intencions.

Respecte a les necessitats personals, es fa palesa la necessitat d'un acompanyament psicosocial i emocional que reconegui i mobilitzi les capacitats de les persones o fins i tot, donada la gravetat de la situació, la possibilitat d'un assessorament legal i jurídic, encara que apostem

per mesures no punitives com element facilitador de transformació social en els contextos educatius.

En resum, formació transversal i específica, pedagogia, coordinació amb els diferents organismes que han d'abordar l'assetjament, acompanyament psicossocial i perspectiva crítica són els elements centrals per a les comunitats educatives i els agents que la componen per a establir una ruta que ens porti a la convivència en la diversitat. Oferir un futur viable per a infants i adolescents en la seva experiència en les diferents etapes educatives sense tenir major risc de viure una situació d'assetjament motivada per la seva orientació sexual, identitat i/o expressió de gènere

8. Glossari

- **Agènere:** Persones que no s'identifiquen amb cap gènere. És un sentiment de no posseir una determinada identitat de gènere més que una identitat de gènere en desacord amb el gènere assignat en néixer. Pot considerar-se en l'epígraf de trans en la mesura que una persona agènere es distancia del gènere imposat en néixer per obligació.
- **Assetjament:** Agressions que impliquen comportaments reiterats d'intimidació i exclusió a partir d'un desequilibri de poder en les relacions interpersonals i per ser intencional, sense intervenir provocació, constant i personalitzat.
- **Assetjament per OSIEG:** Comportaments violents pels quals una persona s'exposa repetidament a l'exclusió, l'aïllament, l'amenaça, els insults i les agressions, tant per part dels seus iguals (una o diverses persones que estan en el seu entorn més proper) com per persones adultes, en una relació desigual de poder on els agressors o bullies se serveixen de l'LBGTI-fòbia, el sexisme i els valors associats al heterosexisme. La víctima serà desqualificada i deshumanitzada, i en general, no podrà sortir per si sola d'aquesta situació, en la qual s'inclou tant a joves gais, lesbianes, trans i bisexuals però també a qualsevol persona que sigui percebuda o representada fora dels patrons de gènere normatius.

- **Asexual:** persona que sent baix o nul interès per l'activitat sexual envers altres persones. Tanmateix, les persones asexuals tenen interessos plurals a escala sensorial, romàntica o afectiva.
- **Bisexual:** Persones que senten atracció física i/o amorosa a altres individus indistintament del sexe d'aquests.
- **Cisgènere:** El prefixe cis- significa "en el mateix costat de", es l'oposat a trans- que significa "a l'altre costat". Es per fer referència a les persones que s'identifiquen amb el gènere que l'han assignat al néixer. La idea que "amaga" el terme és la de combatre la forma en que els termes de "dona" o "home" denoten "dona no transgènere" o "home no transgènere", per defecte, a menys que la condició transgènere o no binària de la persona es nombri de forma explícita.
- **Cross-dresser:** Terme que descriu de forma neutra la pràctica de portar roba atípica d'un determinat gènere. Aquesta pràctica pot tenir diversos significats i motivacions. A més de ser una forma de combatre o distanciar-se del gènere social assignat en néixer, pot ser una pràctica teatral, part de la moda o la política (com la decisió de la dona de portar pantalons), festivals o festes (per exemple Carnestoltes).
- **Demisexualitat:** l'atracció sexual que es manifesta exclusivament cap a persones amb les quals prèviament s'han desenvolupat llaços emocionals forts, estables o de certa durada. Abans d'això, la persona demisexual es comporta com un asexual i fins i tot pot arribar a identificar-se com a tal. La demisexualidad pertany a l'espectre asexual.
- **Despatologització:** perspectiva teòrica-activista que conceptualitza els processos de transició entre els gèneres no com malaltia mental, sinó com un dret humà. L'activisme internacional per la despatologització trans* demanda la retirada de la classificació diagnòstica de la transsexualitat com trastorn mental dels manuals diagnòstics DSM i CIE. Tanmateix, reivindica la cobertura pública d'una atenció sanitària dirigida a persones trans* de més alta qualitat disponible, així com un canvi del model d'atenció des d'un paradigma d'avaluació a un enfocament d'acompanyament i decisió informada.
- **Disfòria de gènere:** Literalment, sentiment de descontentament (el contrari a eufòria, sentiment d'alegria exponencial o plaer) cap a la incongruència entre com un entén subjectivament la seva experiència de gènere i com d'altres persones perceben el seu gènere. Aquest terme es va popularitzar entre professionals de la medicina i psicoterapeutes que treballaven amb poblacions transgènere

i que va donar lloc a la seva categoria diagnòstica, ja obsoleta, de "Trastorn de la identitat de gènere" (TIG), que va denominar inicialment l'Associació de Psiquiatria Americana en el Manual Diagnòstic i Estadístic dels Trastorns Mentals (DSM - III) i que es va mantenir en la seva quarta edició. La disfòria de gènere torna a utilitzar-se amb força fruit de l'activisme transgènere, que combat la despatologització de les identitats trans. El terme va ser substituït en el DSM - V al Trastorn d'Identitat de gènere. La dècima edició de la Classificació Internacional d'Enfermetats (CIE-10), en vigor des de 1992, encara emprava el terme TIG, però en l'actualitat es preveu que el CIE-11, publicació programada al 2018, revisi la nomenclatura en la mateixa línia.

- **Expressió de gènere:** Totes les persones representem la nostra percepció modulant el nostre cos per expressar el nostre gènere. Fa referència al fet de mostrar-se i actuar com la teva cultura espera d'un home o d'una dona o presentar-se d'una manera que visibilitzi la no conformitat de gènere. L'expressió de gènere opera a través del nostre nom, actituds, vestimenta, etc.
- **Feminisme:** Conjunt heterogeni de moviments polítics, culturals, econòmics i socials que té com a objectiu la recerca de la igualtat dels drets entre els homes i les dones, i eliminar la dominació i la violència dels primers cap a les segones i dels rols associats segons el gènere, a més de contribuir a una teoria social i política.
- **Gènere:** procedeix del llatí, genus, que significa "classe" o "tipus". És l'organització social dels cossos en diverses categories de gent. Normalment (normativament), la categorització es basa en el sexe. Gènere no és el mateix que sexe, encara que ambdós termes a vegades s'utilitzin de forma intercanviable. Parlant en termes generals, el gènere es considera cultural i el sexe, biològic. Normalment s'empra les paraules home i dona per fer referència al gènere i els termes mascle i femella per fer referència al sexe. Encara que totes les persones naixem amb un determinat tipus de cos que la cultura dominant denomina el nostre "sexe" cap neix com a nen o nena, home o dona: més aviat se'ns assigna un gènere i arribem a identificar-nos (o no) amb aquell gènere mitjançant un complex procés de socialització.
- **Gènere binari:** idea que existeixen únicament dos gèneres socials -home i dona - basats en dos i únics dos i únicament dos sexes - mascle i femella -. Aquest sistema binari també és conegut amb el terme de sistema sexe - gènere.

- **Gènere fluid:** flexibilitat de les identitats i expressions de gènere que poden canviar amb el pas del temps o, fins i tot, d'un dia per l'altre. Aquestes persones poden identificar també com "intergènere".
- **Gènere no-binari/ gènere no conforme/ genderqueer:** identitat i expressió de gènere d'una persona que no s'ajusta a les categories tradicionals "masculí" o "femení". Poden incloure a aquelles persones que s'identifiquen amb els gèneres femení i masculí alhora, amb cap dels dos o, directament, amb un altre gènere.
- **Heteropatriarcat:** Concepte que s'utilitza per referir-se al sistema sociopolític en el qual el gènere masculí i l'heterosexualitat (com a règim polític), tenen supremacia sobre la resta de gèneres i les altres orientacions sexo-afectives. Es tracta d'un terme que emfatitza la discriminació exercida tant a les dones com a les persones LGBTI, on l'arrel de la discriminació ve produïda pel mateix principi social masclista.
- **Identitat de gènere:** Percepció subjectiva que cada persona té d'"encaixar" (o no fer-lo) en una categoria de gènere concreta. És el sentiment de percepció d'una mateixa. Per la majoria de les persones hi ha un sentit de congruència entre la categoria que se'ns ha assignat al néixer. Les persones trans són la prova que de què això no sempre és així i que és possible tenir i/o construir una percepció pròpia diferent de la resta de persones del gènere que se'ns ha assignat en néixer, sentir-se part d'altra categoria de gènere o renegar de qualsevol categorització.
- **Intersexual/Desenvolupament Sexual Diferencial (DSD):** Persona que neix amb característiques sexuals primàries i secundàries d'home i dona, en on hi ha una discrepància entre els genitals interns i externs (els testicles i els ovaris). Les característiques associades amb la intersexualitat poden abastar genitals ambigus en néixer, micropenis, fusió parcial entre els llavis, testicles aparentment no descendits, entre altres.
- **Llei 11/2014:** Llei aprovada pel Parlament de Catalunya, el 2 d'octubre de 2014, i publicada en el Document Oficial de la Generalitat de Catalunya el 10 d'octubre, per a garantir el drets de les persones lesbianes, gais, bisexuals, transgènere i intersexuals i per erradicar l'homofòbia, la bifòbia i la transfòbia.
- **LGBTI:** Acrònim que es refereix a les persones lesbianes, gais, bisexuals, transgènere i intersexuals. L'acrònim s'utilitza en el marc de la Llei 11/2014, del 10 d'octubre, per a garantir els drets de les persones lesbianes, gais, bisexuals, transgènere i intersexuals i per a

erradicar l'homofòbia, la bifòbia i la transfòbia. A vegades, s'afegeix a l'acrònim la Q i el +. La Q fa referència a les persones queer i qüestioning (persones que estan desconstruint i qüestionant-se el gènere, l'expressió de gènere i/o la identitat sexual), i el + fa referència a totes aquelles identitats emergents.

- **LGBTI-fòbia:** Rebuig psicològic i/o afectiu de caràcter personal i irracional. És un prejudici social construït culturalment i interioritzat a través de la socialització. Actitud hostil respecte a la diversitat afectiva sexual i de gènere, cap a les persones LGBTI, construïda socialment per mantenir el sistema sexe-gènere. La LGBTI-fòbia es dirigeix contra les persones LGBTI i/o qui es salta els rols de gènere hegemònics.
- **Lesbiana:** Terme que s'utilitza per fer referència a dones que senten atracció física i/o afectiva cap a altres dones.
- **Gai:** Terme que s'utilitza per fer referència a homes que senten atracció física i/o afectiva cap a altres homes.
- **Heteronormativitat:** Tendència a considerar les relacions heterosexuales com la norma, i totes les altres formes de conducta sexual, com desviacions de dita norma.
- **Heterosexisme:** Relacionat amb la heteronormativitat, posant l'èmfasi en les actituds, biaixos i discriminacions que estan a favor de l'heterosexualitat, considerant-la superior, invisibilitzant qualsevol altra forma afectiu-sexual.
- **Heterosexual:** Persones que senten atracció física i/o afectiva cap a persones del sexe contrari.
- **Homofòbia:** Actitud hostil respecte a la homosexualitat i cap a les persones homosexuals, bisexuals, transsexuals i transgènere construïda socialment per mantenir el sistema sexe-gènere. L'homofòbia es dirigeix contra qui surt o salta els rols de gènere i/o heteronormativitat.
- **Homosexual:** Persones que senten atracció física i/o afectiva cap a persones del mateix sexe
- **Orientació Sexual:** Es defineix pel sexe de les persones cap a les quals et sents atret, físicament, i per l'altre emocional i afectivament.
- **Pansexual/omnisexual:** És una orientació sexual humana caracteritzada per l'atracció afectiva, emocional o sexual cap a individus independentment del seu gènere o sexe. Les persones pansexuals poden veure's atretes per homes, dones o per individus que no se

senten identificats amb aquesta dicotomia. Aquí s'inclouen també aquelles persones no-binàries o les persones intersexuals.

- **Passing:** concepte que fa referència, especialment a les persones trans, que són percebudes amb el gènere sentit i/o que desitja, és a dir, les persones trans que tenen un primer contacte amb qualsevol altra persona la poden "llegir" com a home/dona, encertant amb el seu gènere sentit, "llegir" a una persona home/dona, significa que en veure a aquella persona s'assigna el gènere masculí o femení, respectivament.
- **Sexe:** Diferències en les característiques físiques internes i externes de les persones, les quals són determinades per la seva biologia.
- **Sistema sexe-gènere:** Conjunt de disposicions pel que una societat transforma la sexualitat biològica en productes de l'activitat humana i en la qual se satisfan aquestes necessitats humanes transformades. Opera amb una lògica lineal i unidireccional.
- **Transfeminisme:** Corrent de pensament feminista que amplia el subjecte dels mateixos a altres persones, que també estan oprimides pel patriarcat, però que no necessàriament s'han d'identificar com a dones. En aquest sentit el terme trans apunta a una transversalització d'una perspectiva que posa el focus en els orígens comuns de totes les opressions sexuals i de gènere.
- **Transgènere:** Persona que sent una profunda discordança amb el seu sexe biològic establert en néixer i amb les expectatives socials de gènere. Es diferencien de les persones transsexuals, ja que el rebuig cap als seus genitals no és radical al punt d'optar per una cirurgia, aconseguint el seu benestar i tranquil·litat amb el fet d'expressar el gènere amb el qual s'identifiquen.
- **Transsexual:** Persona que no se sent identificada amb el seu biològic, pel que sent un gran rebuig cap als seus genitals.
- **asterisc* - trans*:** l'asterisc apareix cada vegada amb més freqüència en els debats de les qüestions transgènere. L'ús de trans* en el lloc d'altres terminologia com transsexual o transgènere es converteix en una forma taquigràfica d'indicar la inclusió de moltes experiències i identitats diverses arrelades en l'acte de travessar, sense estancar-se en les lluites sobre etiquetes o conflictes arrelats en distintes formes de desmarcar-se de les normes del gènere. Tanmateix, també s'interpreta l'asterisc com a marca escrita de la interseccionalitat d'innumerable eixos que apunten a diverses direccions.

9. Bibliografia

- Avilés, J. M. (2003). El maltrato entre escolares en el contexto de las conductas de acoso. Bullying en la escuela. Modelos de intervención. En J. M Avilés (coord.) *Riesgos psicosociales en la enseñanza*. Valladolid: Confederación de STEs-intersindical.
- Avilés, J. M., Irurtia, M. J., García-Lopez, L. J. y Caballo, V. (2011). El maltrato entre iguales: "bullying". *Behavioral Psychology / Psicología Conductual*, 19 (1), 57-90.
- Barquero, A. (2010), "Juicio a 4 escolares por acoso homófobo a una compañera", en *El Periodico*. Barcelona. Disponible en <https://www.elperiodico.com/es/sociedad/20100121/juicio-a-4-escolares-por-acoso-homofobo-a-una-companera-117944> [21 de de enero de 2010].
- Berná, D., Cascone, M. y Platero, R. (L.) (2008). ¿Qué puede aportar una mirada Queer a la educación? Un estado de la cuestión sobre los estudios sobre la LGTBfobia y educación en el Estado Español. *Scientific Journal of Humanistic Studies*, 4(6), 1-11.
- Borrillo, D. (2001). *Homofobia*. Barcelona: Bellaterra.
- Boulton, M. & Smith, P. (1994), Bully/victim problems in middle school children: Stability, self-perceived competence, peer perceptions and peer acceptance. *British Journal of Developmental Psychology*, 12: 315-329. doi:10.1111/j.2044-835X.1994.tb00637.x
- Bourdieu, P. y Passeron, J. C. (1996). *La Reproducción: elementos para una teoría del sistema educativo*. México: Fontamara.
- Caminos, M. y Amichetti, A. (2015). Heteronormatividad, autoestima y bullying homofóbico en Argentina. *{PSOCIAL}*, 1(2), 17-32.
- Campo, A., Herazo, E. y Oviedo, H. C. (2013). Sustantivos para definir homofobia. *Revista Ciencias de la Salud*, 11(3), 287-294.
- Castañeda, M. (2013). *La experiencia homosexual*. Grupo Planeta Spain.
- Cerezo, F. (2006). Violencia y victimización entre escolares. El bullying: estrategias de identificación y elementos para la intervención a través del Test Bull-S. *Electronic Journal of Research in Educational Psychology*, 4(9), 333-352.
- Cerezo, F. (2009). Bullying: análisis de la situación en las aulas españolas. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*, 9(3), 367-378
- Cerezo-Ramírez, F. (2012). Bullying a través de las TIC. *Boletín Científico Sapiens Research*, 2(2), 24-29.
- Cerezo-Ramírez, F. y Rubio-Hernández, F. J. (2017). Medidas relativas al acoso escolar y ciberacoso en la normativa autonómica española. Un estudio comparativo. *Revista Electrónica Interuniversitaria de Formación Del Profesorado*, 20(1), 113-126. <http://dx.doi.org/10.6018/reifop.20.1.253391>
- Cifuentes, F., Viñas de Temple, C., Pascual, J., y Carrer, C. (2017). *Estudi sobre Bullying Homofòbic a dos instituts de Manresa 2017*. Barcelona, Catalunya: Observatori Contra l'Homofòbia.

- Coll-Planas, G. y Missé, M. (2009). *Diagnóstico de las realidades de la población LGTB de Barcelona*. Barcelona. Ayuntamiento de Barcelona.
- COGAM. (2016b). Benítez, E. (Coord.). *Cyberbullying LGBT-fóbico. Nuevas formas de intolerancia*. Madrid: Grupo de Educación de COGAM.
- Cornejo, J. (2013). Trayectoria del Bullying Homofóbico en Chile. XVI Congreso Nacional / II Internacional Modelos de Investigación Educativa de la Asociación Interuniversitaria de Investigación Pedagógica (AIDIPE), Alicante
- Cornejo, J. (2018). "Discriminación y violencia homofóbica en el sistema escolar: estrategias de prevención, manejo y combate". *Revista Brasileira de Educação*, 23, . doi:10.1590/s1413-24782018230031
- De Stéfano, M. y Pichardo, J. I. (2016). *Sumando Libertades: Guía iberoamericana para el abordaje del acoso escolar por homofobia y transfobia*. Red Iberoamericana de Educación LGBTI (RIE-LGBTI).
- Del Castillo et al., (2003). La medida de la homofobia manifiesta y sutil. *Psicothema*, 15(2), undefined-undefined. ISSN: 0214-9915. Disponible en: <https://www.redalyc.org/articulo.oa?id=727/72715207>.
- Dovidio, J. (2001). On the nature of contemporary prejudice: The third wave. *Journal of Social Issues*, 57, 829-849.
- EFE. (2010, 17 de de marzo). Un juez de Sabadell dicta la primera sentencia en España con una orden de alejamiento por homofobia *La Voz de Galicia* [en línea]. Disponible en https://www.lavozdegalicia.es/noticia/vigo/2010/03/17/juez-sabadell-dicta-primera-sentencia-espana-orden-alejamiento-homofobia/0003_8360371.htm
- Emler, N., y Reicher, S. (2005). Delinquency: cause or consequence of social exclusion? En D. Abrams, J. Marqués y M. Hogg (eds.): *The social psychology of inclusion and exclusion*. (pp. 211-241). Philadelphia: Psychology Press.
- Eribon, D. (2004). *Insult and the Making of the Gay Self*. Duke University Press.
- Flick. (2009, 6 de de noviembre). La Fiscalía de menores no recurrirá la sentencia que absuelve a los acusados en el caso de acoso homofóbico/transfóbico de Coria del Río. *La web de noticias LGTB*. Disponible en <https://www.dosmanzanas.com/2009/11/la-fiscalia-de-menores-no-recurrira-la-sentencia-que-absuelve-a-los-acusados-en-el-caso-de-acoso-homofobicotransfobico-de-coria-del-rio.html>
- Fonseca, Ca. y Quintero, M. L. (2009). La Teoría Queer: la de-construcción de las sexualidades periféricas. *Sociológica*, 24(69), 43-60
- FRA (Agencia de los Derechos Fundamentales de la Unión Europea). (2009). *Homofobia y discriminación por motivos de orientación sexual e identidad de género en los Estados miembros de la UE. Parte II: La situación actual*. Viena, Austria.
- FRA (Foundation Rights Agency of Europe Union) (2016). *Professionally speaking: challenges to achieving equality for LGBT people* (en línea).

Disponible en <http://fra.europa.eu/en/publication/2016/professional-views-lgbt-equality>, acceso el 15 de noviembre de 2017.

- Fractalitats en Investigació Críitiica (FIC) (2019) Del "opresor" a la opresión: estrategias frente al auge transnacional de la extrema derecha. El Salto Diario.
- Garrido, R. y Morales, Z. (2014). Una aproximación a la Homofobia desde la Psicología. *Propuestas de Intervención Psicología, Conocimiento y Sociedad*, 4(1), 90-115.
- Generelo, J. y Pichardo, J. I. (Coord.) (2006). *Homofobia en el sistema educativo*. Madrid: COGAM.
- Generalitat de Catalunya. XTEC - *Xarxa Telemàtica Educativa de Catalunya* [en línea]. Disponible en <http://xtec.gencat.cat/ca/centres/projeducatiu/convivencia/aquiproubullying/>
- Generalitat de Catalunya, Departament d'Ensenyament (2017, 9 de marzo). *Protocol de prevenció, detecció i intervenció enfront l'assetjament escolar a persones LGBTI* [en línea]. Disponible en <http://xtec.gencat.cat/web/.content/centres/projeducatiu/convivencia/protocols/assetjament-escolar-persones-lgbti/documents/Protocol-assetjament-persones-LGBTI-unificat.pdf>
- Guasch, O. (2007). *La crisis de la heterosexualidad*. Barcelona: Laertes
- Hadler, M. (2012). The influence of world societal forces on social tolerance. A time comparative study of prejudices in 32 countries. *The Sociological Quarterly*, 53(2), 211-237.
- Iborra, A. (2007). Dealing with homosexuality in a homophobic culture: A self-organization approach. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 41(3-4), 285-295.
- International LGBTQI Youth & Student Organisation (IGLYO). (2018). *LGBTQI Inclusive Education Report*. Brussels, Belgium. Retrieved from <http://www.iglyo.com/wp-content/uploads/2018/01/LGBTQI-Inclusive-Education-Report-Preview.pdf>
- Juliano, D. (2004). *Excluidas y marginales*. Barcelona: Feminismos.
- Kullasepp, K. (2007). Affective guidance of sexual identity construction: The intra-psychological level in the service of culture. *Integrative Psychological and Behavioral Science*, 41(3-4), 272-284.
- Llei 6730 (2014, 10 de octubre). *Ley 11/2014, para garantizar los derechos de lesbianas, gays, bisexuales, transgéneros e intersexuales y para erradicar la homofobia, la bifobia y la transfobia.*, CVE-DOGC-A-14288042-2014 DOGC [en línea]. Disponible en <https://www.boe.es/buscar/pdf/2014/BOE-A-2014-11990-consolidado.pdf> [noviembre de 2014].
- Martxueta, A. y Etxeberria, J. (2014). Claves para atender a la diversidad afectivo sexual en el contexto educativo desde un enfoque global escolar. *REOP-Revista Española de Orientación y Psicopedagogía*, 25(3), 121-128.

- Merino, J. (2008). El acoso escolar - bullying. Una propuesta de estudio desde el análisis de redes sociales (ARS). *ICEV. Revista d'Estudis de la Violència*, 3(4), 1-17
- Meertens, R. y Pettigrew, T. (1997) "Is Subtle Prejudice Really Prejudice?". *Public Opinion Quarterly* 61 (pp. 54-71).
- Meyer, I. H. (2003). Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay, and bisexual populations: conceptual issues and research evidence. *Psychological Bulletin*, 129 (5), 674-697.
- Ministeri D'interior (2016). *Informe sobre la evolución de los incidentes relacionados con los delitos de odio en España* [en línea]. Disponible en <http://www.interior.gob.es/documents/10180/5791067/ESTUDIO+INCIDENTE+S+DELITOS+DE+ODIO+2016.pdf>
- Ministeri D'interior (2017). *Informe sobre la evolución de los incidentes relacionados con los delitos de odio en España* [en línea]. Disponible en <http://www.interior.gob.es/documents/10180/7146983/ESTUDIO+INCIDENTES+DELITOS+DE+ODIO+2017+v3.pdf/5d9f1996-87ee-4e30-bff4-e2c68fade874>
- Ministère de la Justice. (2017). *2017-2022 Government Action Plan against Homophobia and Transphobia. Québec, Canada* [en línea]. Disponible en https://www.justice.gouv.qc.ca/fileadmin/user_upload/contenu/documents/En_Anglais_/centredoc/publications/ministere/plans-actions/plan_action_homo_EN.pdf
- Observatori Conta l'Homofòbia (2019). *Estado de la LGBTIfobia en Cataluña 2018*. Barcelona
- Olweus, D. (1998). *Conductas de acoso y amenaza entre escolares*. Madrid: Ediciones Morata, S.L.
- Olweus, D. (2001). *Peer harassment. a critical analysis and some important issues. Peer harassment in school the plight of the vulnerable and victimized*. New York: Juvonen, J. & Graham.
- Otero, M. (2009). *La Presència LGTB a L'àmbit Educatiu: Eines per a la informació, la reflexió i la formació Bibliografies*. Generalitat de Catalunya: Departament d'Acció Social i Ciutadania. https://treballiaferssocials.gencat.cat/web/.content/01departament/08publicacions/ambits_tematicos/igualtat/presencia_LGTB/educacio.pdf
- Penna, M. (2015). Homofobia en las aulas universitarias: un meta-análisis. *REDU: Revista de Docencia Universitaria*, 13(1), 181-202.
- Pichardo, J. I. (2009). *Entender la diversidad familiar: relaciones homosexuales y nuevos modelos de familia*. Barcelona: Bellaterra.
- Pichardo, J. I. (2012). El estigma hacia personas lesbianas, gays, bisexuales y transexuales. En E. Gaviria, C. García, F. Molero (Coords.): *Investigación-acción. Aportaciones de la investigación a la reducción del estigma* (pp. 111-125). Madrid: Sanz y Torres.

- Pichardo, J. I., De Stéfano, M., Faure, J., Sáenz, M. y Williams, J. (2015). *Abrazar la diversidad: propuestas para una educación libre de acoso homofóbico y transfóbico*. Madrid: Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad.
- Platero, L. (2008). La homofobia como elemento clave del acoso escolar homofóbico. Algunas voces desde Rivas Vaciamadrid. *Informació Psicològica*, 0(94), 71-83.
- Platero, L. y Gómez, E. (2007). *Herramientas para combatir el bullying homofóbico*. Madrid: Talasa
- Ramon, L. (2019). *Homofobia de Estado 2019*. Ginebra: Asociación Internacional de Lesbianas, Gays, Bisexuales, Trans e Intersex (ILGA).
- Rivers, I. (2001). The bullying of sexual minorities at school: Its nature and long-term correlates. *Educational and Child Psychology*, 18(1), 32-46.
- Rivers, I. (2013). El bullying homofóbico. En *El acoso escolar y su prevención: perspectivas internacionales* (pp 132.). Madrid: Editorial Biblioteca Nueva, S.L.
- Duncan, N. (2013). *Bullying: Experiences and discourses of sexuality and gender*. Abingdon: Routledge.
- Rodríguez, M. y Peña, J. (2005). Identidad de género y contexto escolar: una revisión de modelos. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas (REIS)*, 112(1), 165-194.
- Schwartz, D., Proctor, L. J. & Chien, D. H. (2001). The aggressive victim of bullying. Peer harassment in school: The plight of the vulnerable and victimized, 147-174.
- Spade, D. (2011). "Laws as tactics". *Columbia Journal of Gender and Law*, 21, 442-473.
- Spargo, T. (2004). *Foucault y la teoría queer*. Tamsin: Gedisa.
- Sust, T.(2013), "Homofobia en las aulas", en *El Periódico*. Barcelona. Disponible en <https://www.elperiodico.com/es/sociedad/20130508/homofobia-en-las-aulas-2385889> [9 de de mayo de 2013].
- Takács, J. (2006). *Social exclusion of young lesbian, gay, bisexual and transgender (LGBT) people in Europe* [en línea]. Disponible en: http://www.presidencia.ccoo.es/comunes/recursos/99922/doc21162_Report_Social_Exclusion.pdf
- Tomé, A. (2017). Estrategias para elaborar proyectos coeducativos en las escuelas. *Atlánticas. Revista Internacional de Estudios Feministas*. 2(1), 89-116.
- Torres-Montilla, Y., Mejia-Montilla, J. y Reyna-Villasmil, E. (2018). Características del ciberacoso y psicopatología de las víctimas. *Repertorio de Medicina y Cirugía*, 27(3), 189-196. <https://doi.org/10.31260/RepertMedCir.v27.n3.2018.213>
- Vallespín, I. (2014, 16 de junio). Una escuela, condenada por el acoso a un alumno homosexual. EL PAÍS. Disponible en: https://elpais.com/ccaa/2014/06/16/catalunya/1402933404_239105.htmlWeinberg, G. H. (1972). *Society and the healthy homosexual*.

DARRERS NÚMEROS PUBLICATS:

- 57 - **El sistema de pensions a Espanya.** Les febleses d'un model que urgeix una solució duradora (desembre de 2018)
- 56 - **Monoparentalitat femenina i pobresa. Gènere, soledat i conciliació, l'arrel del problema** (octubre 2018)
- 55 - **El preu de l'energia, factor clau en l'augment de la pobresa energètica** (febrer 2018)
- 54 - **Ocupació de qualitat:** resposta al fenomen dels treballadors i treballadores pobres (desembre 2017)
- 53 - **Els habitatges buits dels bancs.** Una oportunitat perduda per ampliar el parc d'habitatge social? (juliol 2017)
- 52 - **Escolteu-me!** L'Atenció Centrada en la Persona en el suport al procés d'envelliment (maig 2017)
- 51 - **L'atenció en salut mental dels infants i adolescents.** Noves respostes per afrontar un repte creixent (febrer 2017)
- 50 - **La precarietat laboral juvenil a Catalunya.** Una realitat incòmode (desembre 2016)
- 49 - **La millora dels Serveis Socials Bàsics a Catalunya.** Una proposta des del Tercer Sector Social (octubre 2016)
- 48 - **Cap a un Salari Mínim Digne.** Una reforma necessària per reduir les desigualtats socials a Catalunya (juliol 2016)
- 47 - **Maltractaments a les persones grans.** Una realitat oculta que exigeix respostes (maig 2016)
- 46 - **La feminització de la pobresa.** Reivindicant una mirada de gènere (març 2016)
- 45 - **La contribució del Tercer Sector al lloguer social** (gener 2016)
- 44 - **La reinserció postpenitenciària.** Una terra de ningú (juliol 2015)
- 43 - **Cap a una atenció integrada social i sanitària.** Per una nou model centrat en les persones (maig 2015)
- 42 - **Dignificar i defensar el dret a l'alimentació.** Promovent l'atenció integral i l'autonomia de les persones (març 2015)
- 41 - **Joves extutelats.** El repte d'emancipar-se avui (gener 2015)
- 40 - **Accessibilitat i disseny per a tothom.** Avançar en la igualtat d'oportunitats per a les persones amb discapacitat (desembre 2014)
- 39 - **Un parc d'habitatges de lloguer social.** Una assignatura pendent a Catalunya (octubre 2014)
- 38 - **L'energia com a dret.** Com afrontar la pobresa energètica (setembre 2014)
- 37 - **Els cuidadors familiars.** Repte pendent del sistema de la dependència (juliol 2014)
- 36 - **Drets Humans i polítiques de drogues.** Noves propostes de regulació (juny 2014)
- 35 - **Nova pobresa i renda mínima d'inserció** (maig 2014)
- 34 - **Crisi, empobriment i persones sense llar** (abril 2014)

Barcelona, novembre 2019

Dipòsit legal: B 25074-2019

Edita: Taula d'entitats del Tercer
Sector Social de Catalunya

Taula d'entitats
del Tercer Sector Social
de Catalunya

Plataforma d'infància
de Catalunya

Rocafort 242 bis 2n
08029 Barcelona
T 93 310 57 07
www.tercersector.cat

Promou:

Generalitat de Catalunya
**Departament de Treball,
Afers Socials i Famílies**

En conveni amb:

**Diputació
Barcelona**

Ajuntament de
Barcelona

Amb el finançament de:

En col·laboració amb:

ara.cat

AteneuBarcelonès
ABCDEFGHIJK
LMNOPQRSTU
VWXYZ